

*Heb uw naaste niet lief als uzelf?
De rol van naastenliefde in het recht, de
rechtstheologie en het kerkrecht*

prof. dr. C. van den Broeke

Theologische Universiteit Kampen

Afbeelding 1. De Barmhartige Samaritaan (voorzijde).

Heb uw naaste niet lief als uzelf?
**De rol van naastenliefde in het
recht, de rechtstheologie en
het kerkrecht**

Rede, in verkorte vorm uitgesproken bij het publiek
aanvaarden van het ambt van buitengewoon hoogleraar op de
leerstoel Rechtstheologie en Kerkrecht in de context van religie
en samenleving aan de Theologische Universiteit Kampen, op
vrijdag 10 december 2021 in De Burgwal te Kampen

prof. dr. C. van den Broeke

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Das Nächstenrecht	11
3. Love and law	23
4. Amor mundi en de ander	25
5. Liefde, solidariteit en recht	27
6. Recht en theologie	32
7. Kerkrecht	33
8. Heb uw naaste lief als uzelf!	42
9. “De liefde is de eerste wet”	47
Bronnen	51
Verantwoording van afbeeldingen	62
Curriculum vitae	63

Mijnheer de rector, dames en heren,

1. Inleiding

Introductie, vraagstelling en compositie
Vandaag, op 10 december 2021, worden twee gebeurtenissen herinnerd die allebei relevant zijn voor het onderwerp van mijn oratie. Het gaat om zowel de 73^e verjaardag van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens als de 501^e gedenkdag van de verbranding van enkele (canoniekrechtelijke wet)boeken en de pauselijke bul door Maarten Luther (1483-1546).¹ Hieronder werk ik de relevantie van deze twee gebeurtenissen voor het onderwerp van mijn oratie uit. Die betreft de rol van de naastenliefde tegen de achtergrond van de notie van het naastenrecht in het recht, de rechtstheologie en het kerkrecht.

De aandacht van de jurist gaat mogelijk meteen uit naar de juridische aanduiding ‘naasten’, van het oudhollandse woord ‘naesten’ of ‘vernaerden’.² Dat ziet op ge-

bruikmaking ‘van het recht om in de plaats te komen van den koper bij verkoop van onroerend goed’. Soms heeft het ook betrekking op een roerend goed.³ Ook wordt het wel toegepast ‘op het gebruik maken van het recht tot het weder inkoop door den verkoper’ en het ‘gebruik maken van het recht om eigenaar van iets te worden tegen eene bepaalde vergoeding’.⁴ In het algemeen betekent het werkwoord naasten thans ‘in bezit nemen’.

De oratie gaat, zoals reeds is aangeduid, evenwel over naastenliefde en naastenrecht, ook al kan het werkwoord ‘naasten’ of een afleiding hiervan er tevens onder geschaard worden. Naastenliefde kan worden gedefinieerd als ‘liefde tot de evenmens’.⁵ Vanouds kan het gaan om een verwante, maar evengoed in het geheel om de evenmens of de medemens. De aanduiding naastenrecht ziet op het recht van de naaste dat dialectisch verweven is met het *Gottesrecht* en een expressie is van solidariteit van de mens met diens medemens. Ik ontleen dat aan de Duitse rechtsfilosoof en kerkrechtgeleerde Erik

¹ Mijn dank gaat uit naar prof. dr. Bart van Klink (Nederland), prof. dr. Katharina Kunter (Finland) en prof. dr. René Pahud de Mortanges (Zwitserland) met wie ik kon sparren over de oratie.

² Verwante aanduidingen zijn: naastingrecht, naastbaar, vernaasten, vernaasting, naaster, naasting, ontnaasten, naastkoop; “Historische woordenboeken,” geraadpleegd 13 november 2021, <https://gtb.ivdnt.org>.

³ Sybrandus J. Fockema Andreae, *Oud-Nederlandsch Burgelijk Recht 2* (Haarlem: Bohn, [1906]), 267vv.

⁴ “Historische woordenboeken,” geraadpleegd 13 november 2021, <https://gtb.ivdnt.org>.

⁵ Ton den Boon, Dirk Geeraerts en Nicoline van der Sijs, eds., *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal 2*, 14^e dr. (Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 2005), 2242.

Wolf (1902-1977) die ik in paragraaf 2 nader introduceer en wiens centrale notie van het naastenrecht ik daar beoog uit te werken.

De leidende onderzoeksvraag in mijn betoog is welke betekenis naastenliefde, dan wel naastenrecht in het recht, de rechtstheologie en het kerkrecht heeft of zou moeten hebben. Om hierop tot een antwoord te komen in de concluderende paragraaf volgen deelperspectieven in achtereenvolgende paragrafen over de Duitse rechtstheologie en *das Nächstenrecht* (paragraaf 2), het thema *love and law* in de Angelsaksische wereld (paragraaf 3); (rechts)filosofen over ‘de ander’ (paragraaf 4), het wederkerigheidsbeginsel en rechtssubjecten in het recht (paragraaf 5), rechtstheologie over ‘de ander’ (paragraaf 6), het kerkrecht en ‘de ander’ (paragraaf 7) en de afronding (paragraaf 8) voordat ik enkele slotwoorden uitspreek (paragraaf 9). Eerst leid ik het onderwerp nader in voordat paragraaf 2 aan de orde komt.

Het recht als persoon erkend te worden
“Een ieder heeft, waar hij zich ook bevindt, het recht als persoon erkend te worden voor de wet.”⁶ Dit citaat betreft artikel 6 van de Universele Verklaring voor de

⁶ “Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://mensenrechten.nl/nl/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens>.

Rechten van de Mens. Vandaag is het 10 december 2021, de 73^e verjaardag van deze verklaring. Elk jaar als het 10 december is, trekt het College voor de Rechten van de Mens naar middelbare scholen in het land om scholieren het belang te laten zien van de rechten van de mens. Dat is belangrijk gezien de geopolitieke en binnenlandse maatschappelijke context anno 2021, net zo goed als dat de context van de ontstaansgeschiedenis van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens in 1948, kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog, in het oog dient te worden gehouden. Waar de vrijheid van miljoenen mensen werd beperkt, genegeerd en erger, moest de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens helpen de rechten van mensen te waarborgen. Dat het jaarlijks gedenken van de ontstaansgeschiedenis en de relevantie van belang is, liet Minister F.B.J. Grapperhaus zien toen hij op 10 december 2018 de openingsrede uitsprak van het congres dat het Centrum voor Religie en Recht, een samenwerkingsverband van de Faculteit Religie en Theologie, en van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam, organiseerde ter gelegenheid van de 70^e verjaardag van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens.

We hoeven ons niet te beperken tot 10 december van elk kalenderjaar om zorg te hebben en zorg te dragen voor de rechten van anderen. Elke dag van het kalenderjaar geeft daar voldoende aangelegenheid

toe. Zeker als er steeds meer sprake is van een horizontale werking van grondrechten door de botsing van fundamentele rechten tussen burgers onderling, waar vanouds grondrechten afweerrechten zijn, namelijk dat de overheid zich moet onthouden van handelingen of uitspraken jegens burgers. Steeds meer gaat het over het opkomen van iemands individuele recht. Dat is nodig in geval diens rechten met voeten worden getreden. Dan heeft die persoon het recht op te staan, de stem te verheffen en op te komen voor zichzelf. Toch heeft dat in een individualistisch tijdperk een eenzijdig accent gekregen. De valkuil is dat het accent meer komt te liggen op ‘mijn’ rechten en niet op die van de ander(en). Niet zonder reden wordt te midden van kritiek op de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens aandacht gevraagd voor de plichten van de mens en voor de notie van *human dignity*, menselijke waardigheid.⁷

⁷ Zie o.a. Pablo Gilabert, *Human Dignity and Human Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2018); David Kretzmer en Ekhart Klein, eds., *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse* (The Hague: Kluwer Law International, 2002).

Boek- en bulverbranding

10 December is om een nog andere reden een interessante en belangrijke dag. Op 10 december 1520, vandaag 501 jaar geleden, verbrandde Maarten Luther (1483-1546) de pauselijke bul *Exsurge Domine* (Sta op, o Heer)⁸ en enkele (canonieke wet)boeken van de toenmalige Rooms-Katholieke Kerk.⁹ De bul riep hem op zijn uitspraken te herroepen binnen een termijn van zestig dagen. Op 10 december 1520 verliep die termijn. Luther herriep zijn opvattingen over de misstanden in de toenmalige Rooms-Katholieke Kerk niet. Door de boek- en bulverbranding zette hij een kerkrechtelijke toon die soms tot op vandaag negatieve gevolgen heeft voor alles wat met de kerkelijke organisatie en het recht van en in de kerk heeft te maken. Luther heeft en zijn leerlingen hebben evenwel laten zien dat ze de relatie tussen kerk en

⁸ *Exsurge Domine* is ontleend aan Psalm 10:12.

⁹ Cf. Sabine Hiebsch, “Luther en (kerk)recht: Een verkenning,” in *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid*, eds. Leon van den Broeke en Hans Schaeffer (Kampen: Summum Academic Publications, 2019), 13(13-34) (*Deddens Kerkrecht* Serie 3, ed. Leon van den Broeke).

recht serieus namen.³⁰ Om niet minder dan vrijheid ging het toen, en ook vandaag, en dat niet alleen van de geloofsgemeenschap, maar meer nog van het recht van het individu in de geloofsgemeenschap en in de samenleving.³¹

³⁰ Zie bijv. Philip Melancton, “Opera Quae Supersunt Omnia,” in *Corpus Reformatorum XXII* (CR), ed. Heinrich Ernst Bindseil (Brunsvigae: apud C.A. Schwetschke et filium, 1855), 224, 610; CR 21:81, 229, 561; CR 22:47; Martin Chemnitz, *Loci theologici Dn. Martini Chemnitii, theologi ...: qvibvs et Loci commvnes D. Philippi Melancthonis perspicue explicantur, & quasi integrum Christianæ doctrinæ corpus, ecclesiæ Dei sincerè proponitur*, ed. Polycarpus Leyser (Francofurti: Typis & sumptibus Ioannis Spiessij, 1604); Niels Hemmingsen, *De lege naturae apodictica methodus concinnata per Nicolaum Hemmingium* (Witebergae: excudebant Haeredes Georgij Rhau, 1562); Johannes Eisermann, *Jo. Ferrarij, Montani, adnotationes in IIII Institutionum Iustiniani libros* (Apud Marpurgum: [Fran. Rhodus excudebat], xiiij kal. April. añ. xxxij [20 Mar. 1532]) en Johannes Oldendorp, *Wat byllich ist und recht: Die deutsche Erstlingschrift des sogenannten Naturrechts* (Frankfurt/Main, Sauer & Auvermann, 1969, reprint of the ed. published in Rostock in 1529, introduction A. Freybe).

³¹ Martin Luther, *Von der Freiheit eines Christenmenschen=De libertate Christiana*, ed. Reinhold Rieger (Tübingen: Mohr Siebeck, 2007) (*Kommen-tare zu Schriften Luthers* 1).

Zoeken naar recht

Soms leiden spanningen in geloofsgemeenschappen tot een gang naar de statelijke rechter. Het kan er hard aan toe gaan, ondanks (normatieve) geloofsuitspraken in de religieuze vieringen, de geloofsleer en het ethisch handelen dat verwacht wordt van de aangeslotenen jegens de naaste. Er is dan geen vertrouwen meer in de interne rechtsgang van geloofsgemeenschappen. De heilige kerk wordt niet als veilige kerk ervaren. Gemeenteleden, ambtsdragers, kerkenraden en/of religieuze leiders zien dat er meer recht *buiten* de geloofsgemeenschap is te halen dan *in* de geloofsgemeenschap. Ook is er soms weinig tot geen vertrouwen vanuit geloofsgemeenschappen in de overheid en/of het statelijke recht als het idee bestaat dat deze de godsdienstvrijheid van en in de geloofsgemeenschap inperkt. Dan wordt juist het eigen religieuze recht als belangrijkste ervaren.

Rechtsegoïsme ligt op de loer. Met die aanduiding bedoel ik dat mensen alleen gericht zijn op hun eigen (rechts)belang en zich daarbij centraal stellen ten nadele van de ander. Daarmee kan de aandacht in geloofsgemeenschappen voor de *causae miserabilium personarum* – de belangen van de onbeschermden, bijbels gesproken de groep van weduwen, wezen en armen – ondersneeuwen, al dan niet ten gunste

van het recht van de kerk.³² Met die groep werd een groter bereik beoogd. Zonder een al te rooskleurig beeld van de kerk te willen schetsen, ook ‘soldaten, vreemde kooplui, pelgrims en vreemdelingen’ had de kerk in beeld als behorend tot de groep van de ‘beklagenswaardige personen of ongelukkige personen’.³³ Sinds de wetgeving en/of ordening van de twaalfde-eeuwse canoniek jurist Gratianus³⁴ kwamen er voorschriften, net als rondom

³² Cf. Erik Wolf, *Ordnung der Kirche. Lehr- und Handbuch des Kirchenrechts auf ökumenischer Basis* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1961), 254; Willibald M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, 2^e ed. (Wien/München: Herold, 1960), I, 221-233; II, 305-329; Virpi Mäkinen, Jonathan William Robinson, Pamela Slotte en Heikki Haara, eds., *Rights at the Margins: Historical, Legal and Philosophical Perspectives* (Leiden/Boston: Brill, 2020) (*Brill's Studies in Intellectual History* 316); Thomas Duve, *Studien zum ius singulare und den privilegia miserabilium personarum, senum und indorum in Alter und Neuer Welt* (Frankfurt am Main: Klostermann 2008) (*Studien zur europäischen Rechtsgeschichte* 231).

³³ Griet Vermeersch, “‘Miserabele personen’ en hun toegang tot het stadsbestuur,” *Low Countries Journal of Social and Economic History* 12, no. 4 (2015): 1-27.

³⁴ Cf. Anders Winroth, *The making of Gratian's Decretum* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); cf. “Decretum Gratiani,” geraadpleegd 12 oktober 2021, <https://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:000794409>.

de notie van ‘pro Deo’, in het canoniek recht waardoor *personae miserabiles* hun rechten konden laten gelden bij kerkelijke rechtbanken.³⁵ Op die manier faciliteerde de kerk de zorg voor personen die extra rechtsbescherming nodig hadden.³⁶ De wereldlijke overheid nam deze vorm van rechtsbescherming over. Vanuit de kerkelijke context was de rechtsbescherming van kwetsbare groepen een canoniekrechtelijke manifestatie van de bijbelse en daarmee kerkelijke opdracht tot naastenliefde. Het is of zou eigen aan het wezen van de christelijke geloofsgemeenschap moeten zijn dat zij zich baseert op de Bijbel met zijn werken van barmhartigheid.³⁷ Anders geformuleerd, de christelijke geloofsgemeenschap en de aangeslotenen ontkomen niet aan de opdracht de naaste lief te hebben als henzelf.³⁸

³⁵ Cf. Vermeersch, “‘Miserabele personen’ en hun toegang tot het stadsbestuur,” 2.

³⁶ Cf. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts* II, 456. In het positief recht zijn *personae miserabiles* minderjarige en curandi; Boek 1:345 en Boek 4:193 Burgerlijk Wetboek; Ronald Brinkman en Ilsemarie Breemhaar, “De aanvaarding namens personae miserabiles van een making, waaraan lasten of voorwaarden zijn verbonden,” *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie* 7263 (2019): 886-893.

³⁷ Matt. 25:31-46.

³⁸ Lev. 19:18, Matt. 19:19, Matt. 22:39, Mc. 12:31, Rom. 13:9, Gal. 5:14, Jak. 2:8 (‘het koninklijke gebod’).

Naastenrecht

Dat vormt met elkaar de reden aandacht te vragen voor het recht van het individu, met name toegespitst op wat de Duitse collega's noemen het *Nächstenrecht*, het recht van de naaste. In een verjuriserende en gefragmentariseerde samenleving en dito geloofsgemeenschappen kan het vast geen kwaad naast aandacht voor de eigen rechtspositie en/of rechten van het individu en de geloofsgemeenschap ook het recht van de naaste nader te beschouwen.

De naaste, zo leert het Oude Testament,

is niet alleen de mede-Israëliet, maar ook de niet-Israëliet, de vreemdeling, ('heb uw naaste lief als uzelf') וְאֶהְיֶה לָּרֵעֵךְ.¹⁹ Het Hebreeuwse woord רֵעַ (re'a) kan zowel vriend of metgezel, een *fellow*(-citizen) als de ander betekenen.²⁰ Dat verhaal vertelt Leviticus 19 en daar zijn nieuwtestamentische stemmen mee in lijn: τὸν πλησίον (*plèsion*)²¹ is de naaste, in het Engels: *the fellow man*, bijvoorbeeld Matteüs 19:19.²² De oudtestamenticus prof. dr. Henk Jagersma (1927-2016) stelde dat het overzicht van de door hem genoemde profeten Hosea, Amos,

¹⁹ Cf. Henk Jagersma, "Leviticus 19": *Identiteit, bevrijding, gemeenschap*, PhD diss. Universiteit. Utrecht (Assen: Van Gorcum & Comp./H.J. Prakke & H.M.G. Prakke, [1972]).

²⁰ Francis Brown, ed., *The New Brown-Driver-Briggs-Gesenius Hebrew and English Lexicon with an Appendix containing the biblical Aramaic* (Peabody Massachusetts: Hendrickson), 1979, 945b-946a.

²¹ 'καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν' ('en heb uw naaste lief als uzelf'); *Novum Testamentum Graece* (Nestle-Aland), 28. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012, <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graeca-na-28/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/50/190001/199999/ch/7946f9f7f5fcd8de294600d3307c3b8/>, geraadpleegd 12 november 2021.

²² Lev. 19:18 en 19:34; Jagersma, "Leviticus", 98-102; *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature: A Translation and Adaption of the Fourth Revised and Augmented Edition of Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, by William F. Arndt and F. Wilburg Gingrich, eds. F. Wilburg Gingrich en Frederick W. Danker, 2e dr. (Chicago/London, The University of Chicago Press, 1979), 672-673; "ὁ πλησίον der Nächste," in *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, ed. Lothar Coenen, Erich Beyreuther en Hans Bietenhard, 2e dr. (Wuppertal: Theologischer Verlag Rolf Brockhaus, 1970), 149-151; Jeffrey A. Gibbs, *Matthew 11:2-20:34* (Saint Louis: Concordia Publishing House, 2010), 965 (*Concordia Commentary*); David L. Turner, *Matthew*, (Grand Rapids MI: Baker Academic: 2008), 469 (*Baker Exegetical Commentary on the New Testament*); Nobuyoshi Kiuchi, *Leviticus* (Nottingham/Downers Grove, Illinois: Apollos/InterVarsity Press, 2007), 354-356 (*Apollos Old Testament Commentary* 3, eds. David W. Baker en Gordon J. Wenham); John W. Kleinig, *Leviticus* (Saint Louis: Concordia Publishing House, 2003), 409-417 (*Concordia Commentary: A Theological Exposition of Sacred Scripture*); Pierre Bonnard, *L'Évangile selon Saint Matthieu* (Neuchâtel: Delachaux & Niestlé, 1963), 288 (*Commentaire du Nouveau Testament* 1); W.H. Gispen, *Leviticus* (Kampen: Kok, 1950), 280-282 (*Commentaar op het Oude Testament*).

Micha en Zacharia en intochtsliturgieën²³ in zijn dissertatie over Leviticus 'toont dat er in het Oude Testament een basis is voor een gebod als Leviticus 19,18 in de verbondsgedachte'.²⁴ Leviticus 19,34 geeft aan dat die naastenliefde zich uitstrekt tot de naaste buiten het eigen volk Israël. Om de centrale bijbelse notie van naastenliefde kunnen we niet heen, net zomin als het tweede deel van het gebod tot naastenliefde: jezelf liefhebben.²⁵ Na een reactie van een vrouw die zich vertwijfeld afvroeg hoe ze een ander kan liefhebben als ze niet eens van zichzelf kon houden, vertaalden Martin Buber (1878-1965) en Frans Rosenzweig (1886-1929) het gebod vervolgens net even anders: "Heb je naaste lief, hij is als jezelf."²⁶

²³ Jagersma verwijst naar Jes. 33,14-16; Ez. 18,5vv; Ps. 15 en Ps. 24,4-6; Jagersma, "Leviticus 19", 101-102.

²⁴ Jagersma, "Leviticus 19", 102.

²⁵ Cf. Herman Ridderbos, *De komst van het koninkrijk: Jezus' prediking volgens de synoptische evangeliën*, 3^e dr. (Kampen: Kok, 1985), 255-287; Pinchas Lapide, *Hoe heeft men zijn vijanden lief: Met een nieuwe vertaling van de Bergrede* (Kampen: Kok, 1984), 31-34.

²⁶ Martin Buber en Frans Rosenzweig, *Die fünf Bücher der Weisung* (Köln/Olten: Hegner, 1954) (*Die Schrift*, verduitscht von Martin Buber in Gemeinschaft mit Frans Rosenzweig 1), 31.

2. Das Nächstenrecht

Grondslagenontwerpen

Na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog kwam de Duitse rechtstheologie tot volle bloei. Drie juristen ontwierpen grondslagensystemen van het kerkrecht: de staats- en kerkrechtgeleerde Johannes Heckel (1889-1963), de rechtsfilosoof en kerkrechtgeleerde Erik Wolf (1902-1977) en de oecumenisch-kerkrechtgeleerde Hans Dombois (1907-1997).

Afbeelding 2. V.l.n.r. Erik Wolf en Werner Maihofer (1918-2009)

In deze oratie zal ik me vooral op Wolf concentreren, omdat hij zich expliciet richtte op het naastenrecht. Daarbij wil ik de overige twee juristen niet te kort doen. Vandaar een beknopt overzicht over Heckel en Dombois voordat ik me richt op Wolf. Heckel hield zich bezig met de zo-

geheten *lex charitatis*, de wet van *caritas* (*agapè*), de ordening van de goddelijke liefde.²⁷ Daarbij werd hij beïnvloed door de bestudering en zijn uitleg van Luther en diens opvattingen over de leer van de twee rijken: het rijk van God en het rijk van de wereld die niet gescheiden, maar wel onderscheiden zijn.²⁸ Anders dan Augustinus van Hippo (354-430) was Luther positiever over het rijk van de wereld en van de overheid. De tweerijkenleer is contextueel van belang als het gaat om lutherse opvattingen over de relatie tussen kerk en staat, tussen het kerkrecht en het statelijk recht, en over de positie van het kerkrecht en hoe de relatie tussen de noties van ‘kerk’ en ‘recht’ dienen te worden begrepen. Heckel komt tot een dualistische verstaan van het kerkrecht, namelijk dat het statelijk en het kerkelijk recht onderscheiden dienen te zijn. Dombois richtte zich vanuit een oecumenisch-kerkrechtelijk en liturgisch-kerkrechtelijk perspectief, dus buiten de eigen confessionele traditie, op

²⁷ Johannes Heckel, *Lex charitatis: Eine juristische Untersuchung über das Recht in der Theologie Martin Luthers*, ed. Martin Heckel, 2^e ed. (Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1973), 82v. en 134. De Duitse jurist en kerkrechtgeleerde Siegfried Grundmann (1916-1967) kan gezien worden als een verbindingsfiguur. Hij verbond de *lex charitatis* van Heckel met het *Recht des Nächsten* van Erik Wolf (1902-1977). Wolf dacht, anders dan Heckel die veel systematischer dacht, dialectisch.

²⁸ Cf. Hiebsch, “Luther en (kerk)recht,” 20.

de relatie tussen recht en genade in zijn kloekke trilogie *Das Recht der Gnade*.²⁹

Het naastenrecht

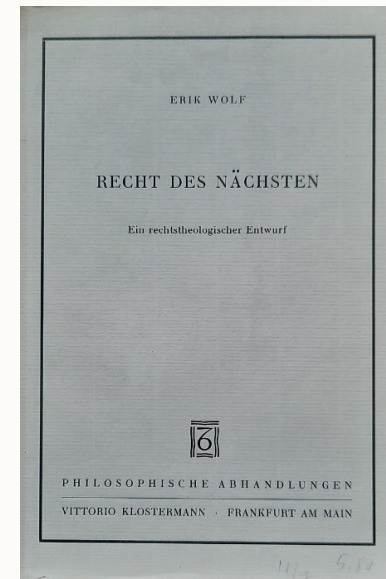
Sinds het interbellum was Wolf al bezig met de rechtsfilosofie,³⁰ maar hij ontdekte dat de filosofische fundering van het recht niet voldeed in het licht van de opkomst van de *Bekennende Kirche* tegen de staatsingreep in de kerk (*Reichskirche/Reichsbischof*). Vanaf 1933 zochten Wolf en ook andere Duitse juristen met een fascinatie voor theologie en kerkrecht tastend naar rechtstheologie.³¹ Wolfs vernieuwde leeropdracht en de oprichting van een *Seminar* voor ‘Rechtsphilosophie und Evangelisches Kirchenrecht’ gaven hem vanaf 1945 nog meer de mogelijkheid zich intensiever aan het kerkrecht te wijden.

²⁹ Hans Dombois, *Das Recht der Gnade*, 3 dln. (Bielefeld: Luther-Verlag, 1961-1983).

³⁰ Cf. Erik Wolf, *Die Entwicklung des Rechtsbegriffs im reinen Naturrecht*, PhD diss. Jena, ([Jena: s.n.], 1924).

³¹ Vanaf 1936 werd Wolf betrokken bij de *Bekennende Kirche* hoewel hij het eerder door hem aangehangen nationaalsocialisme niet openlijk bestreed. Pas vanaf eind 1941 zou hij een tegenstander van het nationaalsocialisme zijn geworden.

In 1958 zag zijn *Recht des Nächsten: Ein rechtstheologischer Entwurf* het licht.³²

Afbeelding 3. Front cover van Wolfs *Das Recht des Nächsten*

Vier eeuwen daarvoor had Luther zich al gebogen over het recht van de naaste.³³ Hij zag het natuurrecht als het fundament van het recht, ook van het contractrecht.³⁴

³² Erik Wolf, *Recht des Nächsten: Ein rechtstheologischer Entwurf* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1958) (*Philosophische Abhandlungen* XV).

³³ WA 17, 102, 8-12; WA 6, 3-8; WA 6, 36-60; WA 15, 293-313; WA 51, 331-424.

³⁴ WA 6Ti, no. 7013, 326; WA 6, 459, 26-29; WA 11, 280, 13-19.

Hij vroeg in dat verband aandacht voor debiteuren en speciaal voor de armen.³⁵ Onder verwijzing naar Luthers uitleg van het *Magnificat* stelde de Duitse theoloog Martin Honecker (1934-2021): “Das Bekenntnis des Rechts soll nämlich dem Nutzen des Nächsten dienen (...).”³⁶ Luther maakte onderscheid tussen ‘Recht gewinnen und Recht bekennen’.³⁷ Als het een mens niet lukt recht gedaan te worden, dan ontslaat het de mens niet van de verplichting zich voor het recht te blijven inzetten. Dit gaat niet vanzelf. Johannes Calvijn erkende de moeilijkheid die ‘onze plicht te doen in het zoeken van het nut van onze naaste’ inhoudt.³⁸ Een groot jurist als Johannes Althusius wees erop dat zodra een partij willens

³⁵ Cf. Astorri, *Lutheran Theology*, 55.

³⁶ Martin Luther, “Das Magnificat verdeutschet und ausgelegt,” (1521). In WA 7, 583, 15-16; Martin Honecker, “Recht, Ethos, Glaube,” *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 29 (1984), 393. Zie voor het Magnificat ook het boek van mijn Doktorvater Christoph Burger, *Marias Lied in Luthers Deutung: Der Kommentar zum Magnifikat (Lk 1, 46b-55) aus den Jahren 1520/21* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2007) (*Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe* 34).

³⁷ Honecker, “Recht, Ethos, Glaube,” 393; WA 7, 582, 19vv.

³⁸ Institutie III.VII.5; Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, deel 2, 3^e dr., uit het Latijn vertaald door A. Sizoo (Delft: W.D. Meinema, [1956]), 189.

en wetens instemt met een contract, de andere partij probeert of andere partijen proberen onder de contractuele verplichtingen uit te komen.³⁹ Toch dient een mens niet zijn eigen nut te zoeken, maar dat van een ander en ook de eer van God, omdat God barmhartig en genadig is.⁴⁰ Collega prof. dr. Sabine Hiebsch, die wijst op de contextualiteit van Luthers theologie, benadrukt dat in Luthers *Van de wereldlijke overheid* centraal staat 'dat de mens niet voor zichzelf maar voor zijn naaste leeft. In dienst van zijn naaste is het voor een christen ook geoorloofd taken van het wereldlijke rijk uit te oefenen'.⁴¹

Voor Wolf was de verhouding tot de naaste het fundament en het midden van het recht.⁴² Zijn *Recht des Nächsten* vormde de schriftelijke weergave van de feestrede die hij het jaar daarvoor ter gelegenheid van de 500^e verjaardag van de universiteit van Freiburg im Breisgau had uitgesproken. Hij droeg deze publicatie op aan de van huis uit Zwitserse systematisch-theoloog Karl Barth (1886-1968) die uitging van het principe dat kerkrecht onder meer *ius liturgicum* is.⁴³ In het liturgisch recht komt de *Christokratische Bruderschaft* tot uitdrukking die verzameld is rondom het subject van gemeente-zijn: Jezus Christus, het Hoofd van zijn kerk.⁴⁴ Barth had de vraag geformuleerd:

Gibt es eine Beziehung zwischen der Wirklichkeit der von Gott in Jesus Chris-

⁴² Cf. Wolf, *Recht des Nächsten*, 11.

⁴³ Karl Barth, *Die Ordnung der Gemeinde: Zur dogmatischen Grundlegung des Kirchenrechts*, München: Kaiser, 1955/Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik IV/ 2* (Zürich: Zollikon, 1955), 765-824.

⁴⁴ Wilhelm Steinmüller schrijft over Wolfs rechtsfilosofische context en ontwikkeling: "In einem weiteren Punkt unterscheidet [Wolf, LvdB] er sich von Heckel: Wolfs 'christokratisch-bruderschaftliche' Rechtstheologie ist nicht zu verstehen ohne die Kenntnis seiner rechtsphilosophischen Entwicklung;" Wilhelm Steinmüller, *Evangelische Rechtstheologie: Zweireichelehre. Christokratie. Gnadenrecht*, deel 1 (Köln/Graz: Böhlau Verlag, 1968), 258.

³⁹ Cf. Johannes Althusius, *Dicæologicæ libri tres: Totum & universum jus, quo utimur, methodicè complectentes* (Prostant Francofurti: Apud Christophorum Corvinum, [MD]CXVIII), l.64-97 en ll.11-22; cf. John Witte Jr., *The Reformation of Rights Law: Religion and Human Rights in Early Modern Calvinism* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2007), 180.

⁴⁰ 'Misericordia (...) est de natura Dei (...)'; WA 42, 356, 22.

⁴¹ Hiebsch, "Luther en (kerk)recht," 20-21; WA 39II, 39-91.

tus ein für allemal vollzogenen Rechtfertigung des Sünders allein durch den Glauben und dem Problem des menschlichen Rechtes: eine innere, eine notwendige, eine solche Beziehung, durch die mit der göttlichen Rechtfertigung auch das menschliche Recht in irgendeinem Sinn zum Gegenstand des christlichen Glaubens und der christlichen Verantwortung und damit auch des christlichen Bekenntnisses wird?⁴⁵

Wolf probeerde een antwoord op deze vraag te formuleren. Het fundament voor Wolfs rechtstheologie was het Woord van God in zijn *Rechtsform* wat hij 'biblischen Weisung' noemde.⁴⁶ Die leidde voor hem tot 'bruderschaftlichen Christokratie' en de 'christokratischen Bruderschaft' met een antropologie waarbij Christus centraal staat. Daarbij sloot Wolf aan bij Barths noties van *Christokratie* en *Bruderschaft*.⁴⁷ In Christus is God de naaste van de mens geworden.⁴⁸

⁴⁵ Karl Barth, *Eine Schweizer Stimme*, 1938/45 (s.a.: Zollikon, 1945), 8.

⁴⁶ Vgl. Wolf, *Ordnung der Kirche*, 24-25, 466-469; Erik Wolf, *Rechtsgedanke und biblische Weisung: Drei Vorträge* (Tübingen: Furche-Verlag, [1947]) (*Forschungen der Evangelischen Akademie* 5).

⁴⁷ Barth, *Die Ordnung der Gemeinde*, 765-824.

⁴⁸ Cf. Wolf, *Das Recht des Nächsten*, 16; cf. Barth, *Die Ordnung der Gemeinde*, 36-37.

Personalität en Solidarität

Bij Wolf worden *Gottes- und Nächstenrecht* tot recht van de liefde ontwikkeld en in de theologische antropologie (theanthropologie) van het recht verankerd. Het *Gottes- und Nächstenrecht* zijn dialectisch gezien verenigd en verdiept in het liefdesrecht van de *Christokratie und Bruderschaft*. De analogie van *Gottesrecht* en *Nächstenrecht* leidt tot deze twee theologische dimensies van het recht: *Personalität und Solidarität*.⁴⁹ De verticaal-horizontale *Personalität in der Solidarität* is de ordening van de liefde (*Ordnung der Liebe und Ordnung der Gnade*).⁵⁰ Wie 'personal' het *Gottesrecht* respecteert, antwoordt op de stem van God en verantwoordt zich voor God, oefent 'soldarisches' het naastenrecht uit, stelde Wolf. De beide theologische dimensies van het recht vormen samen de Grondwet van de Christocratie, 'Herrschaftsrecht Gottes auf uns' en de gemeenschap.⁵¹ Waar het 'Herrschaftsrecht Gottes' ziet op de 'Ordnung der Christokratie' ziet het 'Dienstrecht am Nächsten' op de 'Ordnung der Bruderschaft'.⁵² Recht en Liefde zijn dialectisch één. Liefde zonder recht is ongeordende liefde, recht zonder liefde is liefdeloos. Liefde maakt het recht tot recht en het recht ordent de liefde tot

⁴⁹ Wolf, *Das Recht des Nächsten*, 16-17.

⁵⁰ Steinmüller, *Evangelische Rechtstheologie* 1, 407-413.

⁵¹ Wolf, *Das Recht des Nächsten*, 16-17.

⁵² Wolf, *Das Recht des Nächsten*, 16-17.

ordo caritatis, regel van liefdadigheid. De rechtsorde van de kerk is een paradoxale ordening, omdat deze gebaseerd is op de bijbelse 'Weisung' en ook concreet een menselijke ordening 'erwiesen ist und konkret eine menschliche Ordnung' vertegenwoordigt.⁵³ Het gaat om een ordening van een gemeenschap van zondige en tegelijk verlore mensen. Het *Gottesrecht* is niet meer alleen absoluut recht 'am Menschen, sondern auch Recht für ihn'.⁵⁴ Voor Wolf is het naastenrechtelijke *Gottesrecht* het oerrecht van alle grondrechten.⁵⁵

In zijn oecumenische gezindheid zocht Wolf steeds naar het gemeenschappelijke. Voor hem was het heilig de eenheid in verscheidenheid te erkennen. De Duitse kerkrechtgeleerde, mathematicus en psychotherapeut Wilhelm Steinmüller (1934-2013) schreef dat Wolf dacht en leefde vanuit 'der Anschauung der "Lebensganzheit" van het kerkrecht.⁵⁶ Daarin poetste Wolf de paradoxie van mensen en de kerk in het "Zugleich" von weltlich und geistlich, von heilig und sündig, von sichtbar und unsichtbar, von universal und partikular, von vergangen und gegenwärtig hineinspannt'

niet weg.⁵⁷ Integendeel, die antithese stond voor Wolf in de context van de navolging van Christus en de gerichtheid op de naaste. Kerkrecht is daarmee niet in enge zin beschouwd als het recht van een particuliere kerk, ook niet eens zozeer het recht dat in een kerk geldt, maar als een functie van christelijk bestaan.

Gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard

Het recht van de naaste bleef Wolf bezighouden. Ter gelegenheid van de 400-jarige herdenking van de Heidelberger Catechismus in 1963 hield hij een rede over *Ordnung der Liebe*.⁵⁸ Een jaar later concentreerde hij zich nog eens op het recht van de naaste in zijn publicatie *Gottesrecht und Nächstenrecht*. Hij deed dat aan de hand van de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard uit het Evangelie naar

⁵³ Wolf, *Ordnung der Kirche* 6, 193. Zie ook zijn: *Rechtstheologische Studien*. ed. Alexander Hollerbach (Frankfurt am Main: Klostermann, 1972).

⁵⁴ Steinmüller, *Evangelische Rechtstheologie* 1, 405.

⁵⁵ Wolf, *Recht des Nächsten*, 16.

⁵⁶ Steinmüller, *Evangelische Rechtstheologie* 1, 385.

⁵⁷ Alexander Hollerbach, "In memoriam Erik Wolf †," *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte / Kanonistische Abteilung* 65 (1979): 460.

⁵⁸ Erik Wolf, *Ordnung der Liebe: Gottesgebot und Nächstenrecht im Heidelberger Katechismus [Vortrag zur 400-Jahr-Feier des Heidelberger-Katechismus]* (Frankfurt/Main: Klostermann, 1963).

Matteüs 20:1-6.⁵⁹ De werkers van het eerste uur hebben moeite met de beslissing van wijngaardenier om de arbeiders die later zijn begonnen hetzelfde loon te geven als degenen die al 's ochtends vroeg zijn begonnen met het werk in de wijngaard. Het ging Wolf erom te laten zien de leidende beginselen van een bijbelse rechtstheologie niet als dwingend recht te interpreteren. Ze hebben geen normatieve, maar een richtgevende of oriënterende functie, 'eine zwiefach wegleitende Bedeutung'.⁶⁰ Enerzijds begrenzen ze elke rechtvaardigheidsaanspraak van de mens als het gaat om het recht in het eigen voordeel te manoeuvreren, dan wel in het nadeel van anderen. Anderzijds verantwoorden deze leidende beginselen 'den göttlichen Auftrag des Menschen, dem Nächsten sein Recht zu geben, ihn in seinem Recht zu lassen und damit vor Gott im Recht zu bleiben'.⁶¹ Op deze wijze, zo stelde Wolf, 'wird Biblische Weisung zur Richtschnur eines sozialen Daseins, das dem offenbaren Gotteswillen: der Ordnung der Liebe in Gottesgebot und Nächstenrecht,

⁵⁹ Erik Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht: Rechtstheologische Exegese des Gleichnisses von den Arbeitern im Weinberg (Mt. 20:1-6)*, s.l.: s.n., [1964]. Sonderdruck aus: *Gott in Welt, Festgabe für Karl Kahner zum 60. Geburtstag am 5. März 1964*, eds. Johannes Baptist Metz et. al., dl. 2, Freiburg/Basel/Wien: Herder, 1964, 640-662.

⁶⁰ Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 641.

⁶¹ Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 641.

entspricht'.⁶²

Uit genoemde publicaties van Wolf komt het beeld naar voren dat voor hem het recht van de liefde het recht van de naaste is.⁶³ De relatie tussen werk en werkgever is de existentiële relatie van de mens met God.⁶⁴ Op Gods vraag antwoordt de mens. Uit dit antwoord volgt verantwoordelijkheid. Dat duidde Wolf aan als 'Personalität'.⁶⁵ Uit het 'Gottes Recht' volgt het 'Menschenrecht' in de wijze van het recht van de naaste, althans zo verstond Wolf de gelijkenis.⁶⁶ Niemand mag de ander tot naaste maken. Niemand mag wat de ander toekomt als zijn of haar recht opeisen.⁶⁷ Hetgeen goddelijk verordend is, als het om het recht van de naaste gaat, is bindend.⁶⁸

Kritiek

De drie grondslagenontwerpen van Heckel, Wolf en Dombois bleven niet onbesproken. Volgens Hans-Richard Reuter waren de drie grote rechtstheologische en kerkrechtelijke ontwerpen van de theologisch begeesterde juristen Wolf (*Recht des Nächsten*), Heckel (*lex caritatis*) en Dombois (*Recht der Gnade*) methodisch

⁶² Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 642.

⁶³ Wolf, *Ordnung der Kirche*, 515.

⁶⁴ Cf. Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 642.

⁶⁵ Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 642.

⁶⁶ Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 642.

⁶⁷ Cf. Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 659.

⁶⁸ Wolf, *Gottesrecht und Nächstenrecht*, 645.

niet houdbaar. Reuter stelt:

Die Spiritualisierung des Rechts bei Johannes Heckel, die Ontologisierung von Rechtsverhältnissen bei Erik Wolf und die Juridifizierung geistlichen Handelns bei Hans Dombois sind unterschiedliche Ausprägungen einer theologisierenden Überhöhung des Rechts, die bestrebt ist, das Recht nur ja nicht 'ein Stockwerk zu tief' anzusetzen.⁶⁹

Als het om Wolfs notie van het recht van de naaste gaat, acht Reuter dit problematisch als het centrum en fundament van het kerkrecht. Ook Wolfs grondslagenontwerp vindt Reuter een theologische overdrijving van het recht, alsof het intermenselijke recht uit 'rechtlichen Elementen

⁶⁹ Hans-Richter Reuter, "Der Rechtsbegriff des Kirchenrechts in systematisch-theologischer Sicht," in *Das Recht der Kirche: Band I Zur Theorie des Kirchenrechts*. ed. Gerhard Rau, Hans-Richard Reuter en Klaus Schlaich (Gütersloh: Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus, 1997), 236-286 (*Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft. Im Auftrag des Wissenschaftlichen Kuratoriums* 49, ed. Heinz Wismann). Eerder onderzocht Alwast Jendri Wolfs opvattingen over dialektiek en rechtstheologie in zijn *Dialektik und Rechtstheologie: Eine Grundlagenuntersuchung zu Ansatz und Methode der rechtstheologischen Konstruktion "Christokratie und Bruderschaft" von Erik Wolf* (Köln/Wien: Böhlau, 1985).

ten des Gottesverhältnisses' af te leiden is.⁷⁰ Het zit bij Reuter vast op de kardinale vraag naar de relatie tussen de noties van 'kerk' en 'recht'. De verhouding tussen die notities gaat terug op Luther en ook op de Duitse rechtshistoricus en kerkrechtgeleerde Rudolf Sohm (1841-1917). Van hem is de bekende tweeledige stelling: "Das Wesen des Kirchenrechtes steht mit dem Wesen der Kirche in Widerspruch."⁷¹ Immers: "Das Wesen der Kirche ist geistlich, das Wesen des Rechtes ist weltlich."⁷² Voor Sohm was de nieuwtestamentische gemeente zonder enige formele en/of juridische organisatie maar charismatisch en beziel door de macht van de liefde, het oermodel van alle geloofsgemeenschappen. Voor Sohm gold het aloude adagium: *ubi Christus, ibi ecclesia*, waar Christus is, is de kerk. Dit oermodel werd aan het einde van de eerste eeuw na Christus vervangen door de *Rechtskirche*. Het eerdergenoemde adagium werd aangepast: *ubi episcopus, ibi ecclesia*, waar de bisschop is, daar is de kerk. Sohm concludeerde dan ook dat de kerk van het oerchristendom een puur geestelijke kerk was, maar de Rooms-Katholieke Kerk een geestelijk-wereldlijke kerk en de Evangelisch-Lutherse

⁷⁰ Reuter, "Der Rechtsbegriff des Kirchenrechts in systematisch-theologischer Sicht," 267.

⁷¹ Rudolph Sohm, *Kirchenrecht I: Die historische Grundlagen* (Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1892), 700.

⁷² Sohm, *Kirchenrecht I*, 700.

Kerk vanuit juridische perspectief een puur wereldlijke organisatie was.⁷³ Hij plaatste dan ook de *Geistkirche* of *Liebeskirche* en de *Rechtskirche* diametraal en onverenigbaar tegenover elkaar. Consequentie hiervan was om de georganiseerde kerk (*Rechtskirche*) te laten voor wat zij was. Geen affiniteit hebben met het recht van en in de kerk, wellicht zelfs een afkeer hiervan, is ook gereformeerde kerkverbanden niet vreemd.

Over Sohms stelling is in het vakgebied veel te doen geweest. Het discours hierover kreeg een andere wending door de Duitse kerkstrijd in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw. De *Bekennende Kirche* plaatste zich diametraal tegenover Sohms opvattingen. Het inzicht bij de *Bekennende Kirche* was dat de ordening in en van de kerk niet moet worden overgelaten aan de overheid, maar juist

theologische en belijdende doordenking en fundering behoeft. Dat kwam ook tot uitdrukking in de *Barmer Thesen*, specifiek in thesen 3 en 5 (relatie overheid en godsdienst). Specifieker geformuleerd, kerkrecht is Christocratisch bepaald. Christus is het Hoofd en de Heer, het primaire subject, van Zijn gemeente – het secundaire subject. Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) ging een stap verder, omdat Christus niet alleen het Hoofd van de kerk is, maar ook van de wereld.⁷⁴ Daarmee nam Bonhoeffer stelling tegen de overaccentuering van het rijk van het zwaard, de overheid. Voor Reuter is het de vraag of in het kerkrecht, in de verbinding tussen de twee heterogene noties van 'kerk' en van 'recht', in plaats van de verbinding van een dubbel kerkbegrip en een omvattend rechtsbegrip als bij Sohm, omgekeerd bij de *Barmer Thesen* een omvattend kerkbegrip is ge-

⁷³ Cf. Sohm, *Kirchenrecht I*, 698.

⁷⁴ Cf. Leon van den Broeke, "'Fear God, Honour the Emperor': The Barmer Declaration and its Reception in the Netherlands," in George Harinck & Hans-Georg Ulrichs (red.), *Naaste verwanten/Nahe Verwandte. Het gereformeerde protestantisme in Nederland en Duitsland in de twintigste eeuw/Der reformierte Protestantismus in den Niederlanden und in Deutschland im 20. Jahrhundert* (Amersfoort: De Vuurbaak, 2020), 161-189 (*ADChartasreeks* 36); Christine-Ruth Müller, *Bekennen und Bekennen: Dietrich Bonhoeffer in Bethel (1933). Ein lutherischer Versuch* (München: Chr. Kaiser, 1989).

treden en een dubbel rechtsbegrip (*Recht* en *Ordnung*).⁷⁵ Hij maakt niet erg duidelijk wat hij precies bedoelt met dat dubbel kerkbegrip. Hij baseert zich op Ernst Wolf. Die maakte duidelijk dat het gaat om het dubbele kerkbegrip van de *ecclesia spiritualis* (geestelijke kerk) en de *ecclesiae particulares* (particuliere kerken), dan wel de *ecclesia invisibilis* (onzichtbare kerk) en de *ecclesia visibilis* (onzichtbare kerk).⁷⁶ Het sluit aan bij Sohms onoverbrugbare onderscheid tussen *Geistkirche* en *Rechtsskirche*.

Reuter verwees wel naar de *Barmer Thesen*, die een theologisch en belijdend protest vormden tegen de *Deutsche Christen*, een invloedrijke nationaalsocialistische beweging in het Duitse protestantisme.⁷⁷ De *Barmer Thesen* gingen uit

van een omvattend kerkbegrip, maar ook van een dubbel rechtsbegrip: *Recht* en van de beperktere notie *Ordnung*.⁷⁸ Over *Ordnung* lijken de *Barmer Thesen* meer te gaan dan over *Recht*. Dit is in lijn met wat George Harinck in 2003 bij zijn inaugurele rede vanaf deze kansel, dan wel kathedraal, concludeerde: dat de *Barmer Thesen* meer een theologische, belijdende en apolitieke verklaring is geweest dan een verzetsdocument tegen het nationaalsocialisme met verstrekende maatschappelijke en politieke gevolgen.⁷⁹ De *Barmer Thesen* wilden de weg wijzen te midden van de theologische verwarring en de kerkelijke wanorde die de *Deutsche Christen* hadden veroorzaakt. De *Barmer Thesen* vormden niet meer en niet minder dan een intern kerkelijk document. Harinck stelt dat de 'historicus beschrijft hoe het was, de theologoog hoe het hoort te zijn'.⁸⁰ De (kerk)jurist en de rechtstheoloog houden zich

⁷⁵ Reuter, "Der Rechtsbegriff," 238; Ernst Wolf, "Sinn und Grenze der Anwendung der Zwei-Reiche-Lehre auf das Kirchenrecht," in *Staatsverfassung und Kirchenordnung: Festgabe für Rudolf Smend zum 80. Geburtstag am 15. Januar 1962*, eds. K. Hesse, S. Reicke en U. Scheuner (Tübingen: Mohr, 1962), 443-444(443-461); Cf. Johannes Heckel, *Das blinde, undeutliche Wort 'Kirche': Gesammelte Aufsätze*, ed. Siegfried Grundmann (Köln/Graz: Böhlau Verlag, 1964); Ernst Wolf, "Der christliche Glaube und das Recht: Zu J. Heckel, Lex charitatis," *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 4 (1955): 225-253.

⁷⁶ Wolf, "Sinn und Grenze der Anwendung der Zwei-Reiche-Lehre auf das Kirchenrecht," 444.

⁷⁷ Cf. Eberhard Busch, *Die Barmer Thesen 1934-2004*, (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2004).

⁷⁸ Cf. Reuter, "Der Rechtsbegriff," 238.

⁷⁹ Cf. George Harinck, *Tussen Barmen en Amsterdam: Rede uitgesproken op vrijdag 6 juni 2003 in de Burgwalkerk te Kampen bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar namens het Archief- en Documentatiecentrum in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in de context van het Nederlands protestantisme aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Amstelveen: EON Pers, 2003); Van den Broeke, "Fear God, Honour the Emperor," 161-189.

⁸⁰ Harinck, *Tussen Barmen en Amsterdam*, 18.

zowel bezig met het *ius constitutum*, het geldende recht als met het *ius constituendum*, het recht zoals het zou moeten zijn, ook vanuit het besef dat het geldende recht imperfect is en het recht in ontwikkeling blijft.⁸¹ Theologisch geformuleerd: Kerkrecht is ook eschatologisch recht.

Daarnaast achtte Reuter de ontwerpen vanuit het perspectief van toepassing ervan problematisch. Hij vroeg zich af in hoeverre het zin had om bijvoorbeeld het kerkelijk tuchtrecht en de reiskostenvergoeding als 'Liebesrecht' te beschouwen.⁸² Hij stemde dan ook samen met Eckhard Lessing (1935-2020): "Langst ist 'der Zauber, der von der engen Verbindung von Theolo-

gie und Kirchenrecht ausgeht, gewichen."⁸³ De keerzijde hiervan is dat er van geen enkele relatie meer sprake is tussen theologie en kerkrecht en dat kerkrecht overgelaten kan worden aan juristen en encyclopedisch kan worden ondergebracht in het juridisch onderwijscurriculum. Ter geruststelling voor juristen: kerkrecht kan evenmin alleen overgelaten worden aan theologen, gedachtig aan de woorden van de VU-hoogleraar burgerlijk recht en senator Anne Anema (1872-1966) die ooit heeft gesproken: "Kerkrecht, veel kerk, weinig recht."⁸⁴ Hoezeer de opmerking van Reuter ook kerkrechtelijk hout snijdt, het is de vraag of kerkelijk tuchtrecht en regelingen omtrent reiskostenvergoeding niet als een expressie van naastenrecht kunnen worden beschouwd.

⁸¹ Cf. Leon van den Broeke, "Het recht volgt het leven? Van wetboek en kerkorde naar kunstwerk en liedboek," in *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid*, ed. Leon van den Broeke en Hans Schaeffer (Kampen: Summum Academic Publications, 2019), 95-112 (*Deddens Kerkrecht Serie 3*, ed. Leon van den Broeke); Barth, *Die Ordnung der Gemeinde*; Gustav Heinemann, "Im Reiches dieses Königs hat man das Recht lieb (Ps. 99,4)," in *Glaubensfreiheit – Bürgerfreiheit. Reden und Aufsätze Kirche – Staat – Gesellschaft 1945-1975*, ed. Gustav W. Heinemann, 2^e dr., ed. Diether Koch, München: Chr. Kaiser, 1990, 124-132/*Die Stimme der Gemeinde* 6 (1954), 385.

⁸² Reuter, "Der Rechtsbegriff," 238.

⁸³ Reuter, "Der Rechtsbegriff," 239; Eckhard Lessing, "Das Verstandnis der Ökumene im deutschen evangelischen Kirchenrecht nach dem 2. Weltkrieg," in *Kirche-Recht-Ökumene: Studien zur Ekklesiologie*, ed. Eckhard Lessing (Bielefeld: Luther-Verlag, 1982), (151)134-152.

⁸⁴ H. Algra in de *Leeuwarder Kerkbode*, overgenomen door K. Schilder, "Persschouw," *De Reformatie* 19, no. 6 (11 november 1938): 47-48. Ook P. Deddens refereert aan deze opmerking van Anema en verwerkt dat in de titel van het tweeledige artikel in *De Reformatie*: "Kerkrecht: Veel kerk en weinig recht? I," in *De Reformatie* 26, no. 1 (7 oktober 1950), 17; "Kerkrecht: Veel kerk en weinig recht? II," *De Reformatie* 26, no. 2 (14 oktober 1950): 28-30.

Reuter staat niet in zijn kritiek. Michael Welker valt hem bij als hij spreekt over ‘Liebesrecht’ in het algemeen en het ‘Recht des Nächsten’ problematiseert.⁸⁵

Die Rede vom ‘Liebesrecht’ vermischt gesetzestheologische und pneumatologische Formen und Inhalte, statt sie klar einander zuzuordnen. Die Wendung ‘Recht des Nächsten’ tilgt die fruchtbare Spannung zwischen rechtlichen und erbarmensgesetzlichen Bestimmungen, die jedenfalls von großer Bedeutung für die abendländische Ethosbildung (und die von diesem Ethos geprägte moralische Kommunikation) ist.⁸⁶

Ter illustratie, ruim tien jaar eerder, in 1984, had Martin Honecker de onmiddellijke rechtsrelevantie van concrete verwijzingen naar naastenliefde ontkent. Hij bekritiseerde Wolfs rechtstheologie en zijn grondslagenontwerp, specifiek

gericht op het naastenrecht.⁸⁷ Ook ging hij niet geheel mee met de systematisch theoloog Wolfhart Pannenberg (1928-2014).⁸⁸ Hij stemde wel samen met Pannenberg als het ging om de cultuurantropologische vraag naar de relatie tussen recht en religie, maar kon niet meekomen in het aansluiten van Pannenberg bij Wolfs theologische rechtsgrondslag door het adagium ‘Recht durch Liebe’.⁸⁹ Ondanks het feit dat Honecker van mening was dat rechtsnormen niet samenvallen met zedelijke normen, stelde hij evenwel dat het recht te maken heeft met de regeling van sociale betrekkingen met inachtneming van het recht van het individu.⁹⁰

In de Duitse rechtstheologie en het kerkrechtdiscours raakten de grondslagenontwerpen van Wolf, Heckel en Dombois zo goed als passé. Hoewel, in de jaren negentig van de vorige eeuw kwam er een opleving door de ‘Kommission Kirchenrecht - Evangelische Theologie’ van het curatorium van de ‘Evangelischen Studiengemeinschaft’ dat een driedelig werk

⁸⁵ Michael Welker, “Recht in den biblischen Überlieferungen in systematisch-theologischer Sicht,” in *Das Recht der Kirche*, 3 dln., eds. Gerhard Rau, Hans-Richard Reuter en Klaus Schlaich (Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1994-1997), (390)390-414 (*Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft* 49-51, im Auftrag des Wissenschaftlichen Kuratoriums, ed. Heinz Wismann).

⁸⁶ Welker, “Recht in den biblischen Überlieferungen in systematisch-theologischer Sicht,” 390.

⁸⁷ Honecker, “Recht, Ethos, Glaube,” 383-405.

⁸⁸ Cf. Honecker, “Recht, Ethos, Glaube,” 404.

⁸⁹ Honecker, “Recht, Ethos, Glaube,” 404.

⁹⁰ Honecker, “Recht, Ethos, Glaube,” 385.

tot gevolg had.⁹¹ Echter, de aandacht in het Duitstalige vakgebied voor het naastenrecht als grondslagontwerp voor het kerkrecht verdween. Dat betrof niet alleen het werk van Wolf, maar ook de grondslagontwerpen van Heckel en Dombois.

3. Love and law

Toch was de academische aandacht voor de relatie *love and law* niet geheel uit het zicht verdwenen. Integendeel, in de Angelsaksische gebieden kwam er juist meer aandacht voor het onderzoeksgebied *love and law*. Daarover handelt deze paragraaf. Eeuwen eerder was er al aandacht geweest voor contractrecht in relatie tot de verbondstheologie. Aan deze theologische universiteit waar Klaas Schilder (1890-1952) ervoor zorgde dat de verbondstheologie een centrale notie werd in de vrijgemaakt-gereformeerde kerken, moet dat tot de verbeelding

spreken.⁹² Te denken valt aan de Duitse luthers theoloog en filosoof Johann Franz Buddeus (1667-1729) die in 1711 over de relatie tussen contractrecht en verbondstheologie stelde dat gelijkwaardigheid tussen partijen in het contractrecht niet alleen een juridische onderbouwing heeft, maar ook geworteld is en een expressie is van de christelijke genade of barmhartigheid. De ene partij helpt de positie van de andere partij te verbeteren, of op z'n minst niet te verslechteren.⁹³

De Amerikaanse jurist Harold J. Berman (1918-2007) wees op nieuwe ontwikkelingen. Negentiende-eeuwse juristen waren anders dan hun voorgangers.⁹⁴ Daarbij moet worden bedacht dat het Europese contractrecht teruggaat tot de laat elfde c.q. de vroege twaalfde eeuw. Rond 1200 ontwikkelden canonisten de algehele the-

⁹² Cf. o.a. K. Schilder, “Kerkverband en kerkverbond,” in *Verzamelde werken 1944-1945*, ed. K. Schilder, bezorgd door G. Harinck en W.G. de Vries (Barneveld: De Vuurbaak, 2001), 17-35.

⁹³ Astorri, *Lutheran Theology*, 166; Johann Franz Buddeus, *Institutiones theologiae moralis variis observationibus illustratae* (Lipsiae: apud Haeredes Thomae Fritsch, 1727), 544.

⁹⁴ Cf. Harold J. Berman, “The Christian Sources of General Contract Law,” in *Christianity and Law: An Introduction*, eds. John Witte Jr. and Frank S. Alexander (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), (127)125-142.

⁹¹ Gerhard Rau, Hans-Richard Reuter en Klaus Schlaich, eds., *Das Recht der Kirche*, 3 dln. (Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1994-1997) (*Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft* 49-51, im Auftrag des Wissenschaftlichen Kuratoriums, ed. Heinz Wismann).

orie van contractuele aansprakelijkheid.⁹⁵ Dat hield in dat een blote onverbindende overeenkomst, een *nudum pactum*, aanleiding kan geven tot een civiele actie.⁹⁶ Het verbreken van een overeenkomst werd als een zonde beschouwd. Het beschermde tevens de rechten van de belofde, de andere contractpartij. Het meest opvallende verschil was voor Berman dat negentiende-eeuwse juristen het algemene contractrecht begonnen los te koppelen van de verankering in de religieuze, specifiek: de christelijke, geloofsleer en verbonden met hun eigen geloofssysteem ‘based on rationalism and individualism’ met als fundamentele beginselen de vrijheid van de wil en autonomie van partijen.⁹⁷ Berman stelt: “Our contract law started (...) from the theory that a promise created an obligation to God, and that for the salvation of souls God instituted the ecclesiastical and secular courts with the task, in part, of enforcing contractual obligations to the

⁹⁵ Cf. Berman, “The Christian Sources of General Contract Law,” 130.

⁹⁶ Cf. Berman, “The Christian Sources of General Contract Law,” 130; N.E. Algra en H.R.W. Gokkel, “Pactum,” in *Fockema Andreae’s verwijzend & verklarend juridisch woordenboek*, eds. N.E. Algra en H.R.W. Gokkel, 12e dr. (Groningen: Martinus Nijhoff, 2001), 356.

⁹⁷ Berman, “The Christian Sources of General Contract Law,” 127.

extent that such obligations are just.”⁹⁸

Bermans opvattingen zijn ontleend aan de congresbundel die het product vormt van het door de Pepperdine University in Malibu, California US georganiseerde congres over ‘Love and Law’.⁹⁹ In deze bundel richten de redacteuren Robert F. Cochran Jr en Zachary R. Calo zich met een groep auteurs, waaronder Berman, op de vraag hoe christelijke liefde het recht vormgeeft.¹⁰⁰ Bij die liefde gaat het om *ἀγάπη* (*agapè*, naastenliefde). Daarnaast zijn er andere betekenissen van het woord liefde: *ἔρως* (*eros*, lust, erotische liefde), *φιλία* (*philia*, vriendschap) en *στοργή* (*storge*, instinctieve liefde) – de liefde tussen ouders en kinderen en die tussen bijzondere vrienden/vriendinnen.¹⁰¹ De dogmaticus Jan Veenhof legt in zijn boek *Geist und*

⁹⁸ Berman, “The Christian Sources of General Contract Law,” 132.

⁹⁹ “Love and Law,” geraadpleegd 7 juli 2021, <https://law.pepperdine.edu/nootbaar-institute/annual-conference/loveandlaw>.

¹⁰⁰ Robert F. Cochran, Jr en Zachary R. Calo, eds. *Agape, Justice and Law: How Might Christian Love Shape Law?* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017) (*Cambridge Studies in Law and Christianity* ed. John Witte Jr).

¹⁰¹ Thomas Jay Oord, *The Nature of Love: A Theology* (St. Louis MO: Chalice Press, 2010); “ἀγάπη,” in: Bauer, *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, ed. Arndt/Gingrich, 5-6; “Liebe,” in *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament* 2, 895-906.

Liebe uit dat *agapè* zich als een persoonlijke nabijheid, als een verlossende kracht openbaart.¹⁰² Door *agapè* probeert iemand een ander tot haar of zijn recht te laten komen, mee te werken aan de verbetering van de positie van de ander, de stem van de ander te vertolken, verlossing voor de ander te brengen die vastzit, de ander in zijn of haar kracht te zetten.

De Amerikaanse filosoof Nicholas Wolterstorff relateert in zijn omvattende werk de noties van *love and law* niet alleen aan de notie van *justice*, maar wortelt ze ook in de liturgie.¹⁰³ *Love* is niet alleen een concept om daarover op een abstracte wijze te theologiseren, maar ook om het te relateren aan en te concretiseren in recht en gerechtigheid in zowel het publieke do-

¹⁰² Jan Veenhof, *Geist und Liebe: Die systematischen Voraussetzungen der Ethik Hendrik van Oyens* (Amsterdam: Rodopi, 1978), 49.

¹⁰³ Cf. Nicholas Wolterstorff, *Hearing the Call: Liturgy, Justice, Church, and World*, ed. Mark R. Gornik en Gregory Thompson (Grand Rapids MI/Cambridge UK: Wm. B. Eerdmans, 2011); Nicholas Wolterstorff, *Justice in Love* (Grand Rapids MI/Cambridge UK: Wm. B. Eerdmans, 2011); Nicholas Wolterstorff, *Justice: Rights and Wrongs* (Princeton: Princeton University Press, 2008); Nicholas Wolterstorff, *Until Justice and Peace Embrace: The Kuyper lectures for 1981 delivered at the Free University of Amsterdam* (Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans Pub. Co., 1983); Nicholas Wolterstorff, *Until Justice and Peace Embrace*, 2^e ed. (Grand Rapids: Eerdmans, 1994).

mein als in (het *ius liturgicum* van) geloofsgemeenschappen. In bijvoorbeeld zijn *Hearing the Call* verbindt hij niet alleen liturgie en gerechtigheid met elkaar, maar ook kerk en wereld:

Worship acceptable to God, authentic worship, is the worship of a pure heart. And the only pure heart is the heart of a person who has genuinely struggled to embody God’s justice and righteousness in the world and genuinely repented of ever again doing so only halfheartedly.¹⁰⁴

Dat laatste lijkt het intrappen van een open (kerk)deur te zijn. Toch wringt die verbinding tussen kerk en wereld, tussen liturgie en gerechtigheid, terwijl *agapè* als een opdracht onlosmakelijk met de christelijke geloofsgemeenschap en haar aangesloten verweven is.

4. Amor mundi en de ander

Amor mundi

Het zijn niet alleen christelijke juristen of

¹⁰⁴ Bijvoorbeeld zijn hoofdstukken “Justice as a Condition of Authentic Liturgy,” “Liturgy, Justice, and Holiness,” Nicholas Wolterstorff, *Hearing the Call: Liturgy, Justice, Church and World*, eds. Mark R. Gornik en Gregory Thompson (Grand Rapids MI/Cambridge UK: Wm. B. Eerdmans, 2011), 39-58 resp. 59-79.

theologen die zich bezighouden met de reflectie op en de toepassing van de notie van *agapè*, naastenliefde. De aandacht voor 'de ander' mag dan vanuit theologisch, kerkelijk en/of geestelijk perspectief verwacht worden – voor minder doet de Theologische Universiteit Kampen het niet – maar met goede woorden zijn we er niet. Dat was onder meer het verwijt van de Duits-Amerikaanse joodse politiek filosoof Hannah Arendt (1906-1975). Ze poneerde dat het christendom een oprecht *amor mundi* ontbreekt. *Amor mundi* is de liefde voor de wereld die mensen aanmoedigt om deze te respecteren en er zorg voor te dragen.¹⁰⁵ Dat sluit de bewoners van de wereld in. Vandaar deze paragraaf vanuit (rechts)filosofisch perspectief over naastenliefde en de ander.

Het gelaat van de ander

Die liefde voor de wereld zou de mens als het goed is niet kunnen ontlopen, alsof iemand de eigen schaduw van zich af zou kunnen schudden. De Frans-joodse filosoof Emmanuel Levinas met Litouwse wortels (1906-1995) liet indringend zien dat het gelaat van de ander ons weerspiegelt, ook al zit de mens 'als het ware opgesloten

in' zijn of haar 'eigen portret'.¹⁰⁶ Volgens Levinas valt een persoon niet te begrijpen zonder met hem of haar te spreken: "Ik denk niet alleen dat hij is, maar ik spreek hem aan."¹⁰⁷ Om dat te benadrukken scheef hij frequent de Ander (*l'Autre*) met een hoofdletter. Daarmee benadrukte hij het onopgeefbaar-anders-zijn van de weerloze andere mens. De ander doet een appel op onze verantwoordelijkheid. Levinas oefende daarmee zowel kritiek op de *egologie* – het centraal stellen van het 'ik' – als de ontologie waarbij het 'ik' verdwijnt in het allesomvattende en ook de intermenselijke subjectiviteit oplost:

Liefde is het ik dat van een jij voldoening ontvangt, een ik dat in de ander de rechtvaardiging van zijn wezen vindt. De aanwezigheid van de ander is de hele inhoud van een dergelijke verbondenheid.¹⁰⁸

Het gelaat van de ander is kernachtig voor Levinas: "Het zijnde – dat is de mens, en alleen als naaste is de mens toegankelijk.

¹⁰⁶ Emmanuel Levinas, *Het menselijk gelaat: Essays van Emmanuel Levinas*, gekozen en ingeleid door Ad Peperzak (Utrecht: Amboboeken, 1969), 88-95, 116 en 120; Emmanuel Levinas, *Totalité et infini: Essai sur l'extériorité* (La Haye: Martinus Nijhoff, 1961), 187-190 (*Phaenomenologica* 8).

¹⁰⁷ Levinas, *Het menselijk gelaat*, 91.

¹⁰⁸ Levinas, *Het menselijk gelaat*, 116.

Als gelaat."¹⁰⁹

Spreken over liefde

De Franse filosoof Paul Ricœur (1913-2005) constateerde dat het niet eenvoudig is om te spreken over liefde. Dat kan wel eens te eenvoudig en te moeilijk zijn.¹¹⁰ Een van de wijzen waarop de extremen overstegen kan worden, is door de dialectiek tussen liefde en gerechtigheid. Voor Ricœur bete-

¹⁰⁹ Levinas, *Het menselijk gelaat*, 93 en voetnoot 57. Het Franse woord 'prochain' is in het Nederlands vertaald met 'naaste'. Peperzak schrijft daarover: "Levinas bedient zich hier van het woord *prochain*, dat hij totaal *Enigme et phénomène* (bibl. 91 en hier blz. 192-207) liever niet gebruikt, omdat het tweinig de Ander als ander aangeeft en tezeer suggereert, dat hij mijn gelijke en buur is. Vgl. zijn eigen toelichting, in deze bundel blz. 196, noot 12"; Levinas, *Het menselijk gelaat*, 235 voetnoot 57. Levinas vermeed de aanduiding 'prochain', omdat het volgens hem te zeer 'een gemeenschap op basis van nabijheid (*la communauté du voisinage*)' veronderstelde. Levinas lette 'alleen op het plotselinge karakter van de ordeverstoring door de naaste in zover hij mij als 'de eerste de beste' overvalt; Levinas, *Het menselijk gelaat*, 268 voetnoot 12; Emmanuel Levinas, *Transcendance et hauteur: séance du 27 janvier 1962* (Paris: A. Colin, 1962), 73; *Bulletin de la Société française de Philosophie* – (julliet/septembre 1962): 107-108.

¹¹⁰ Paul Ricœur, "Love and Justice," in *Paul Ricoeur: The Hermeneutics of Action*, ed. Richard Kearney, (London: Sage, 1996), (23)23-39.

kende dat ten eerste de erkenning van de aanvankelijke disproportionaliteit tussen beide aanduidingen en ten tweede de zoektocht naar praktische bemiddelingen die altijd het karakter hebben van kwetsbaarheid en voorlopigheid. Voor Ricœur is liefde 'hypermoral, it enters the practical and ethical sphere only under the aegis of justice'.¹¹¹ Hij eindigde zijn bijdrage over 'Love and Justice' met de conclusie en opdracht:

I would even say that the tenacious incorporation, step by step, of a supplementary degree of compassion and generosity in all our codes – including our penal codes and our codes of social justice – constitutes a perfectly reasonable task, however difficult and interminable it may be.¹¹²

Hoe moeilijk de opdracht ook is om iets van compassie en ruimhartigheid te implementeren in onze codes en/of wetten, het vormt, hoe moeilijk ook, evenwel een 'perfectly reasonable task', aldus Ricœur.¹¹³

5. Liefde, solidariteit en recht

Het wederkerigheidsbeginsel

Ook de Nederlandse juriste prof. mr.

¹¹¹ Ricœur, "Love and Justice," 37.

¹¹² Ricœur, "Love and Justice," 37.

¹¹³ Ricœur, "Love and Justice," 37.

Dorien Pessers zocht naar compassie en ruimhartigheid in het recht. Een expressie hiervan is voor haar het recht van de ander, specifiek geformuleerd: het wederkerigheidsbeginsel. In deze paragraaf probeer ik haar positionering van dit beginsel in het recht te verstaan. In 1999 promoveerde zij aan de Universiteit van Amsterdam op haar dissertatie getiteld: *Liefde, solidariteit en recht*.¹¹⁴ Daarin voert zij een pleidooi voor het belang van het wederkerigheidsbeginsel voor het recht. Bij wederkerigheid denkt zij aan ‘een duurzame, op intersubjectiviteit of geïnstitutionaliseerd vertrouwen gebaseerde, verhouding van alternerende ongelijkheid waarin onbepaalde prestaties op termijn worden verevend’.¹¹⁵

Het wederkerigheidsbeginsel gaat over de relatie tussen rechtssubjecten. Een rechtssubject is een drager van subjectieve rechten en plichten.¹¹⁶ Dat kunnen natuurlijke personen zijn, maar ook rechtspersonen (privaatrechtelijke en publiekrechtelijke). Naar burgerlijk recht kunnen rechtssubjecten over een vermoegen beschikken. Bij de geboorte begint de rechtssubjectiviteit en deze eindigt bij de dood van de mens. De uitzondering waar artikel 1:2 Burgerlijk Wetboek op doelt, laat ik hier rusten.¹¹⁷ Naast rechtssubjecten zijn er rechtsobjecten, voorwerpen van recht(en), onderwerpen aan de rechten van rechtssubjecten. Een mens kan in Nederland geen rechtsobject zijn. Rechts-subjecten zijn van belang voor het recht. Anders geformuleerd, als er geen rechts-

¹¹⁴ D.W.J.M. Pessers, *Liefde, solidariteit en recht: Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel*, PhD. diss. Universiteit van Amsterdam (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1999).

¹¹⁵ Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 139.

¹¹⁶ H.Ph.J.A.M. Hennekens, “Overheids-subjecten in publiek- en privaatrecht en iets over toerekening van het ene aan het andere subject,” in *Vertrouwen in het burgerlijke recht: Liber amicorum prof. mr. S.C.J.J. Kortmann*, S.E. Bartels e.a. (red.), (Deventer: Wolters Kluwer 2017), par. 16.2.3 (*onderneming & Recht* 100).

¹¹⁷ Dat artikel bepaalt: “Het kind waarvan een vrouw zwanger is wordt als reeds geboren aangemerkt, zo dikwijls zijn belang dit vordert. Komt het dood ter wereld, dan wordt het geacht nooit te hebben bestaan.”

subjecten zijn ‘kan het recht niet functioneren’.¹¹⁸

Pessers baseert zich op de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan (1901-1981) die stelde dat er geen directe relatie is tussen twee subjecten. Het gaat bij het wederkerigheidsbeginsel om

een door een derde instantie – door Lacan de “symbolische orde” genoemd – bemiddelde verhouding. Via een gemeenschappelijke symbolische orde kan het eigene in de ander wederkeren. Wederkerigheid wordt hier letterlijk als wederkeren opgevat.¹¹⁹

De notie van wederkerigheid laat zich vinden in de sociale contractsidee, de basis van de moderne rechtsorde, van Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) en Jean Jacques Rousseau (1712-1778). Wetten en subjectieve rechten moeten

worden opgesteld respectievelijk worden toegekend als waarborg tegen agressie (Hobbes), ‘invasion of others’ (Locke)¹²⁰ en ‘amour propre’ (Rousseau).¹²¹ Treffend stelt Pessers:

De geldingsdrang van de ander wordt afgeweerd met het schild van het recht, dat verplicht tot erkenning van de ander. Tegelijkertijd heft het recht die verschillen op door beide partijen als rechtssubjecten onder de gemeenschappelijke noemer van de rechtsorde te brengen.¹²²

De ander is niet alleen degene aan wie recht moet worden gedaan, maar de geldingsdrang van de ander heeft de waarborg van het recht nodig om de eigen (rechts)positie veilig te stellen. Pessers maakt bij het wederkerigheidsbeginsel onderscheid tussen mutualiteit en reci-

¹¹⁸ Ik laat hier verder de principiële juridische discussie rusten of het recht zonder rechtssubjecten kan; cf. M.J. Kroeze (m.m.v. H. Beckman & M.A. Verbrugh), ed. *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 2. Rechtspersonenrecht. Deel I. De rechtspersoon* (Deventer: Wolters Kluwer 2021) (Asser/Maeijer & Kroeze 2-1* 2015/11); Duco Gerrold Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, gereformeerde en neutrale recht: Historisch-juridische verhandeling voornamelijk uit Utrechtse gegevens samengesteld*, PhD diss. Universiteit Utrecht (Utrecht: s.n., 1905); Hennekens, “Overheids-subjecten in publiek- en privaatrecht,” par. 16.2.3.

¹¹⁹ Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, XVI, 2-16.

¹²⁰ John Locke, *Two Treatises of Government*, pars 123 en 131 (London: Printed for Awynsham and John Churchill, at the Black Swan in Pater-Noster-Row, 1698), 261.

¹²¹ Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 195.

¹²² Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 195.

prociteit.¹²³ Mutualiteit ziet op wederzijdsheid in het kader van het *do ut des*: ik geef iets opdat jij (mij) iets geeft, ontleend aan de Romeinse godsdienst. Het geven had het karakter van offeren. Met een menselijk offer zou de god(in) iets terugdoen. Mensen binden zich slechts aan elkaar in geval ze van elkaar iets nodig hebben. Bij reciprociteit gaat het om het altruïstische karakter van de relatie vanuit het principe: *do quia mihi datum est*: ik geef iets, omdat mij gegeven is.

Volgens Pessers heeft het recht meer dan 'slechts' een wederkerigheidsaspect ook 'reciprociteitspotentie'. Met name komt dit naar voren in het privaatrecht, het arbeidsrecht en het bestuursrecht, vooral in het contractrecht, als het gaat over beginselen als goede trouw, redelijkheid en billijkheid. In het contractrecht worden partijen eerst tegenover elkaar gezet, hun belangen, rechtsposities, potentiële conflicten en eventuele trouweeloosheid worden in kaart gebracht. Daarna worden partijen in een rechtsbetrekking met elkaar verenigd.¹²⁴

¹²³ Cf. Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 45-52.

¹²⁴ Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 195; A.A.G. Peters, "Recht als kritische discussie." In *Recht als kritische discussie: Een selectie uit het werk van A.A.G. Peters*, ed. M.J. Gunning, C. Kelk en C.J.M. Schuyt, (Arnhem, Gouda Quint, 1993), (213)209-238.

Geldingsdrang en erkenningsdwang
Pessers belicht het wederkerigheidsbeginsel ook vanuit de sociale wederkerigheid. Zij baseert zich daarbij op de Duitse filosoof en socioloog Alex Honneth die zich bezighoudt met de theorie van de erkenning. In het moderne recht heeft de sociale wederkerigheid een transformatie ondergaan, aldus Honneth.¹²⁵ Hij beschouwt dit proces als een ontwikkelingsmodel en verbindt de affectieve wederkerigheid met *love*, de sociale wederkerigheid met *life*, en de rationele wederkerigheid met *law*. Het klinkt fraai, maar de mens neemt risico's, omdat de ander gezien kan worden als 'a risky attempt at individual self-realization,' aldus Honneth.¹²⁶ Hij en Pessers baseren zich onder meer op George Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). Hegel meent dat het subject niet in staat is een balans te vinden in het spanningsveld tussen geldingsdrang en erkenningsdwang. Dat leidt tot instrumentalisering van de ander. Liefde betekent evenwel 'het in een ander je zelf zijn', of anders geformuleerd:

¹²⁵ A. Honneth, *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Vertaald door Joel Anderson (Cambridge: Polity Press, 2005). Oorspr. *Kampf um Anerkennung* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992).

¹²⁶ Honneth, *The Struggle*, 57.

bij zichzelf [thuis]komen in de ander.¹²⁷ Dat houdt in het onheil voor de ander afwenden en de ander het goede toevoegen.¹²⁸ In het verlengde hiervan stelt Pessers: "In hun behoefte aan zelfrespect zoeken mensen het respect en de achting van anderen."¹²⁹

Minimale vrede

Het recht heeft een transformerende kracht waarin mensen 'ongeacht persoonlijke kenmerken en kwaliteiten en ongeacht de sociale groepswaardering daarvan, op rationele gronden' worden 'erkend als rechtssubject'.¹³⁰ Daarmee dwingt het recht, deze 'veeisende rationele wederkerigheid', 'de burgers tot een erkenning van de ander die zij uit zichzelf vaak niet kunnen opbrengen, omdat zij zich in de ander niet kunnen herkennen'.¹³¹ Voor Pessers betekent deze verbreding van de intersubjectiviteit:

¹²⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, 2^e dr., ed. Johann Schulze (Berlin: Verlag von Dunder und Humblot, 1841), 361-362; George W.F. Hegel, "Jena Lectures on the Philosophy of Spirit (1805/1806)," in *Hegel and the Human Spirit: A Translation of the Jena Lectures of the Philosophy of Spirit (1805/1806)*, ed. Leo Rauch (Detroit: Wayne University, 1983), (107)83-183; Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 12, 197.

¹²⁸ Cf. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, 361-362.

¹²⁹ Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 197.

¹³⁰ Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 198.

¹³¹ Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 198.

Mensen hoeven elkaar immers slechts als rechtssubjecten te erkennen, ten einde een minimale vrede mogelijk te maken. Deze minimale vrede is echter de noodzakelijke voorwaarde voor een brede of reciproque moraal die zich uitstrekt tot mensen buiten de eigen familiale of sociale groep.¹³²

Rechtszekerheid en gelijkheidsbeginsel

Voor rechtsfilosoof, rechtstheoreticus en methodoloog van de Vrije Universiteit Bart van Klink roept de dissertatie van Pessers de vraag op 'of het wederkerigheidsbeginsel (...) niet op gespannen voet staat met het beginsel van rechtszekerheid en of het – zoals Pessers betoogt – een alternatief voor het gelijkheidsbeginsel biedt'.¹³³ Het gelijkheidsbeginsel gaat ervan uit dat het recht gelijke gevallen gelijk(elijk) behandelt. Volgens Van Klink construeert Pessers 'eerst een oppositie tussen wederkerigheid en gelijkheid', maar 'gaandeweg blijkt ze gelijkheid als een voorwaarde voor wederkerigheid te zien'.¹³⁴ Recht moet niet alleen maar instrumenteel gehanteerd worden. Wanneer dit wel gebeurt,

¹³² Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*, 200.

¹³³ B.M.J. van Klink, "D.W.J.M. Pessers, *Liefde, solidariteit en recht*: Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel (diss.), Faculteit der Rechtsgeleerdheid UvA, (Amsterdam 1999), 284 p.," *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 30 (2001): 94-100.

¹³⁴ A.w., 99.

schuurt dit met het rechtsbeginsel van redelijkheid en billijkheid. Van Klink beëindigt zijn recensie met de indringende vraag 'hoe kunnen we recht doen aan een ander zonder het eigene te laten wederkeren?'³³⁵ Daarmee doelt Van Klink op de valkuil van wederkerigheid dat iemand voor de ander gaat invullen wat deze nodig heeft. Op deze wijze geeft iemand dan terug aan de ander zonder recht te doen aan het eigene van de ander. Dat betreft dan een vorm van toe-eigening.³³⁶

6. Recht en theologie

Die vraag kan ook belicht worden vanuit de rechtstheologie. Deze paragraaf handelt over de combinatie van recht en theologie in wat als deel van mijn leeropdracht is opgenomen: de rechtstheologie. De wezenlijke opgave van de rechtstheologie is de theologische reflectie op het geheel van het recht, althans als het gaat om rechtstheologie in bredere zin.³³⁷ Rechtstheologie in engere zin betreft

de theologie van het kerkrecht. Rechtstheologie in bredere zin beweegt zich in het interdisciplinaire discours van onder meer rechtsfilosofen, *socio-legal scholars*, rechtspsychologen, rechtseconomen en rechtsmethodici. Aan dat discours levert ook de rechtstheologie een bijdrage, bijvoorbeeld als het gaat om de theologische duiding van het begrippenpaar recht en genade. Daarbij hoort Van Klinks vraag naar het eigene, het wederkeren en het recht van de ander en daarmee ook de relatie tussen rechtssubjecten, dan wel als de rechten van rechtssubjecten met voeten worden getreden. Er is geen kloof tussen recht en genade, tussen recht en geloven, tussen het geestelijke en het zakelijke. Ze horen dialectisch gezien bij elkaar. Genade en gerechtigheid zijn geen twee afzonderlijke grootheden. Genade heft recht en gerechtigheid niet op. Recht sluit genade niet uit.

Dat lijkt Reuter ook te concluderen. Zo als we reeds zagen lijkt hij niet positief te zijn over en een einde lijkt te maken aan de volgens hem abstracte rechtstheologische en kerkrechtelijke ontwerpen van Wolf, Heckel en Dombois die volgens hem moeilijk toepasbaar zijn. Maar, is daarmee ook de conclusie getrokken dat de verlovings tussen liefde en (kerk)recht verboden is? Reuter lijkt het toch nog niet op te willen geven. Vanuit het perspectief van het christelijke geloof kan voor hem de ultieme grond van menselijke gerechtigheid binnen en buiten de kerk slechts

dezelfde zijn.³³⁸ De formele structuren van kerk en staat kunnen ook dezelfde zijn. Het verschil ligt in wat hij noemt 'die letzte Begründung des Rechts in der jeweiligen Konzeption des Gerechten'.³³⁹ Bovendien lijkt Reuter ook oog te hebben voor niet alleen het grondslagenontwerp van Wolf, maar vanuit de 'Formulierung der Grundsätze des Nächstenrechts' dat het minder om principes van een rechtvaardige rechtsorde gaat of een legitieme grondwet, maar om wezenlijke deugden voor actoren in de rechtssfeer.³⁴⁰

Niet alleen Reuter en Welker, maar ook Honecker toonde zich kritisch over Wolfs theologische grondslagenontwerp van het recht in relatie tot het naastenrecht:

Der theologische Zugang zum Recht eröffnet sich meines Erachtens nicht über das Nächstenverhältnis der Liebe, sondern über die Einsicht in die anthropologische Notwendigkeit des Rechts als Schutz gegen Unrecht und Ungerechtigkeit und als Vermittlungsinstanz von Gerechtigkeit. Zugleich gilt: Kein Recht, keine Rechtsordnung, kein Rechtssatz kann als solcher Liebe vermitteln.³⁴¹

Hoe kritisch Honecker ook was, hij meende evenwel dat de christelijke liefde en het geloof in God, in wiens rijk mensen het recht liefhebben, motiveren om te zoeken naar het rechte recht en naar gerechtigheid in het recht.³⁴² Daarbij verwees hij naar Ps. 99:4.³⁴³ Dat is in lijn met Hegel, naar wie Pannenberg verwijst: "Indem die Liebe immer neue Formen menschlicher Gemeinschaft, Verbindung des Getrennten schafft, bringt sie positives Recht hervor."³⁴⁴ Honecker vond de oriëntering van het recht op het rechtssubject en in het positief recht te brengen en te handhaven een opdracht van christelijke verantwoordelijkheid voor het recht.

7. Kerkrecht

Een opdracht

De bovengenoemde opmerking van Honecker en zijn verwijzing naar Ps. 99 vormen ook een opdracht voor het kerkrecht en de kerk als het gaat om (het formuleren van) het positief recht en voor allen die zich voor die kerk inzetten en zich met haar

³³⁵ A.w., 100.

³³⁶ Bart van Klink, e-mailwisseling met Leon van den Broeke, 11 en 12 november 2021.

³³⁷ Vgl. Gerhard Robbers, "Grundsatzfragen der heutigen Rechtstheologie," *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 37, no. 3 (1992): 230; Ralf Dreier, "Entwicklungen und Probleme der Rechtstheologie," *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 25 (1980): 20.

³³⁸ Reuter, "Der Rechtsbegriff," 285.

³³⁹ Reuter, "Der Rechtsbegriff," 285.

³⁴⁰ Reuter, "Der Rechtsbegriff," 257-258.

³⁴¹ Cf. Honecker, "Recht, Ethos, Glaube," 404.

³⁴² Honecker, "Recht, Ethos, Glaube," 405.

³⁴³ Honecker, "Recht, Ethos, Glaube," 404-405; Heine-mann, "In Reiches dieses Königs hat man das Recht lieb (Ps. 99,4)".

³⁴⁴ Wolfhart Pannenberg, "Zur Theologie ins Recht," *Ethik und Ekklesiologie*, ed. Wolfhart Pannenberg (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1977), 38; Honecker, "Recht, Ethos, Glaube," 405.

verbonden weten, zo niet voor alle mensen als het gaat om de notie van naastenliefde. Geloofsgemeenschappen verwoorden die opdracht in meerdere of mindere mate in hun regelgeving. De proef op de som neem ik in deze paragraaf door de beschouwing over naastenliefde van een aantal artikelen uit kerkordes van een brede waaier aan geloofsgemeenschappen: achtereenvolgens van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, de Protestantse Kerk in Nederland, de Unie van Baptisten Gemeenten en de Rooms-Katholieke Kerk. Daarmee is een beknopte selectie uit de drie meest voorkomende kerkrechtstelsels gekozen (presbyteriaal-synodaal, congregationeel-independentistisch en episcopaal-hiërarchisch). Een korte impressie laat zien dat een aantal artikelen in de kerkordes van diverse geloofsgemeenschappen een indicatie vormt van een kerkordelijke vertaling van het omzien naar de ander(en). Vervolgens relateer ik de notie van symboolwetgeving door het perspectief van Van Klink aan kerkordes, ecclesiologie en het vierstemmenmodel van Helen Cameron c.s.. Een kerkorde kan met een variant op Van Klink beschouwd worden als een positieve, communicatieve, symboolwetgeving die de algemene beginselen van behoorlijk bestuur opneemt en respecteert. Daarbij houdt een kerkorde idealiter rekening met de meerstemmigheid in de geloofsgemeenschap, niet alleen van theologen, kerkelijke beleidsmakers en religieuze leiders, maar ook van

gemeenteleden.

Gereformeerde Kerken vrijgemaakt

In de kerkorde van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt is de gelijkwaardigheid van zowel personen als lokale kerken vastgelegd, artikel A2.2. De motivatie die hieronder ligt is bijbels van aard: “Allen staat onder de ene Heer, Jezus Christus, het hoofd van zijn kerk.” Dit alles staat ook in de context dat in die kerk van Christus ‘alles op gepaste wijze en in goede orde’ (1 Korintiërs 14:40) dient te gebeuren, ‘zodat de vrede wordt gediend’, artikel 2.1. Die vrede wordt niet gediend als het recht van de ene persoon dat van de ander domineert.

A2 VREDE

A2.1 In de kerk van Christus moet alles op gepaste wijze en in goede orde gebeuren, zodat de vrede wordt gediend.

A2.2 Allen staan onder de ene Heer, Jezus Christus, het hoofd van zijn kerk. Geen persoon of kerk mag een andere persoon of kerk overheersen.¹⁴⁵

Ook in artikel F75 is het recht van en voor de ander, althans als het gaat om de *equality of arms*, voor partijen vastgelegd. Dit artikel ziet op de kerkelijke rechtsgang die gericht is op herstel van vrede door recht,

¹⁴⁵ “A. De kerken,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/a-de-kerken/>.

zich kenmerkt door bijbelse wijsheid en voldoet aan de eisen van eerlijke en onpartijdige rechtspraak. Dit waarborgt in het bijzonder:

- a. het doen van zorgvuldig onderzoek;
- b. het toepassen van hoor en wederhoor;
- c. het recht om zich te laten bijstaan door een adviseur of raadsman;
- d. de mogelijkheid van het horen van getuigen;
- e. het zo nodig raadplegen van deskundigen;
- f. gelijke toegang tot relevante stukken voor beide partijen;
- g. een gemotiveerde schriftelijke uitspraak;
- h. het treffen van een voorziening in spoedeisende situaties;
- i. het recht van wraking.¹⁴⁶

Dit is niet slechts bedoeld om juridisch een en ander goed af te dekken of geregeld te hebben. Hieronder ligt de notie van het als gemeenteleden omzien naar anderen en daarbij oog te hebben voor het ‘heil en welzijn’ van de ander. In het bijzonder geldt dit mensen in buitengewone omstandigheden:

¹⁴⁶ “F. Besluitvorming en rechtsmiddelen,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/f-besluitvorming-en-rechtsmiddelen/>.

C49.1 De gemeenteleden zien als leden van het lichaam van Christus in liefde naar elkaar om en dienen elkaars heil en welzijn in woord en daad.

C49.4 De kerken treffen voorzieningen voor pastoraat in bijzondere situaties, zoals voor mensen met een bijzondere beperking en leden die voor enige tijd in het buitenland verblijven.¹⁴⁷

Wie preciezer leest, kan het niet ontgaan dat het niet alleen om het ‘heil en welzijn’ van de ander, maar om ‘elkaars heil en welzijn’ (cursivering, LvdB). Bij heil en welzijn sluit overigens de taak van diakenen in de gemeente aan. Artikel B24 lijkt zich vooral te concentreren op de diaconale taak van de diakenen *in* de gemeente, althans als wordt uitgegaan van lid 2:

B24 TAAK VAN DE DIAKENEN

B24.1 De diakenen gaan de gemeente voor in de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid in kerk en wereld. Zij stimuleren de onderlinge zorg en hulp alsook de christelijke inzet en vrijgevigheid voor anderen die hulp behoeven.

B24.2 De diakenen onderkennen in de gemeente moeiten in sociaal en materieel opzicht en bieden de gemeenteleden ondersteuning met woord en

¹⁴⁷ “C. Het leven van de gemeente,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/c-het-leven-van-de-gemeente/>.

daad. Zij bezoeken daartoe de gemeenteleden. Zij verzamelen de liefdegaven, beheren die en delen die naar behoefte uit.

Toch laat lid 1 van hetzelfde artikel zien dat hoewel de diaconale taak van de diakenen vooral ziet op de gemeente dat de diaconale reikwijdte verder strekt. Het gaat immers over de ‘dienst van barmhartigheid en gerechtigheid in kerk en wereld’.¹⁴⁸ Verder, en ik meen dat het aan de Theologische Universiteit Kampen verantwoord is, dient gewezen te worden op het aloude artikel 31 van de Dordtse Kerkorde, ook in de versie die van 1978 tot 2015 in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt geldig was. In de huidige kerkorde van deze kerken is het ‘oude’ artikel 31 herkenbaar in een aantal artikelen verspreid in hoofdstuk F. ‘Besluitvorming en rechtsmiddelen’.¹⁴⁹ Dit artikel laat zien dat het rekening wil houden met de stem van de minderheid indien besluiten van kerke-

lijke vergaderingen (kerkenraad, classis, particuliere en generale synode) tegen de Bijbel of met de kerkorde (zouden) ingaan.¹⁵⁰

Protestantse Kerk in Nederland

In de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland komt het recht van en voor de ander onder meer tot uitdrukking in artikel I.8 en artikel X:

Gezonden in de wereld en geroepen tot de bediening van de verzoening, getuigt de kerk in verkondiging en dienst aan alle mensen en aan alle volken van het heil in Jezus Christus.

De missionaire, diaconale en pastorale arbeid

Artikel X

1. De gemeente is vanwege haar missionaire opdracht, in heel haar bestaan gericht op getuigenis en dienst aan hen die het Evangelie niet kennen of daar-

van vervreemd zijn, opdat ook zij delen in het heil in Jezus Christus.

2. De gemeente vervult haar diaconale roeping in de kerk en in de wereld door in de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid te delen wat haar aan gaven geschonken is, te helpen waar geen helper is en te getuigen van de gerechtigheid van God waar onrecht geschiedt.

3. De gemeente volbrengt haar pastorale taak in de herderlijke zorg aan de leden en anderen die deze zorg behoeven, opdat zij elkaar opbouwen in geloof, hoop en liefde.

4. De gemeente zoekt bij de vervulling van haar missionaire, diaconale en pastorale roeping samenwerking met andere kerkelijke gemeenschappen ter plaatse.

5. Met het oog op de vervulling van haar roeping maakt de gemeente in een relatie van wederkerigheid dankbaar gebruik van inzichten en ervaringen die haar worden aangereikt door gemeenten waarvan de leden uit andere culturen afkomstig zijn.

Leven en werk van de kerk in oecumenisch perspectief

Artikel XVI

(...) 3. In de diaconale arbeid, in Nederland en in de wereld, vervult de kerk haar opdracht om zich in te zetten voor wie lijden en hen bij te staan in het zoeken naar vertroosting en gerechtig-

heid, in samenwerking met kerken en gemeenten ter plaatse en met verwante instanties (...).

Omdat hier geen ruimte meer is om uit te weiden over de *equality of arms* en het recht op een eerlijk proces in het kerkrecht van de Protestantse Kerk in Nederland volsta ik met de opmerking dat net als in de kerkorde van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt ook de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland algemene rechtsbeginselen verdisconteert.¹⁵¹

Unie van Baptisten Gemeenten

In de Statuten van de Unie van Baptisten Gemeenten wordt als doel van deze unie geformuleerd, artikel 3:

- a. onder haar leden liefde, achting en samenwerking te bevorderen;
- b. de gemeenten behulpzaam te zijn in de uitvoering van hun taak en gelegenheden te scheppen om de beginselen van de gemeente bekend te maken en het Evangelie te verbreiden;
- c. mede te werken tot verbreiding van

¹⁴⁸ “B. De ambten en overige diensten,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/b-de-ambten-en-overige-diensten/>.

¹⁴⁹ Zie de transponeringstabel in: Deputaten Herziening Kerkorde, ‘Ontwerp-Werkorde 3: Teksten toelichting’, 2011, 168; “Kerkorde en historie,” geraadpleegd 14 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/kerkorde-historie/>. In de uiteindelijke en geldende tekst van de huidige kerkorde staan ze verspreid onder hoofdstuk ‘F. Besluitvorming en rechtsmiddelen’; “F. Besluitvorming en rechtsmiddelen,” geraadpleegd 19 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/f-besluitvorming-en-rechtsmiddelen/>.

¹⁵⁰ Zie voor een uitwerking van de notie van artikel 31: Pieter T. Pel, “Artikel 31 DKO in rechtstheologisch perspectief: Hernieuwde kennismaking met een kerkelijke kernbepaling,” in *Vast en vluchtig: Kerkrecht in de traditie van Emden 1571*, eds. Klaas-Willem de Jong en Leon van den Broeke (Kampen: Summum Academic Publications, 2021) (*Deddens Kerkrecht Serie 5*, Leon van den Broeke), 237-272.

¹⁵¹ Zie bijvoorbeeld voor algemene bepalingen inzake de vormen van rechtspraak en het recht op een eerlijk proces in de Protestantse Kerk in Nederland: Klaas-Willem de Jong, “De kerkelijke rechtspraak,” in *Nieuwe toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, eds. F. Tobias Bos en Leo J. Koffeman (Utrecht: Kok-Boekencentrum, 2019), 283-311.

het Evangelie in binnen- en buitenland.³⁵²

In dit artikel gaat het onder meer over de bevordering van ‘liefde, achting en samenwerking’ onder haar leden. De leden van de Unie dienen niet alleen gericht te zijn op zichzelf, maar ook op de naasten in de baptisten gemeenten. Dat prikkelt de nieuwsgierigheid naar de naaste(n) buiten de eigen kring van baptisten.

Rooms-Katholieke Kerk

Uit het canonieke wetboek van de Rooms-Katholieke Kerk, de *Codex Iuris Canonici* komt, als het ook gaat om de ander buiten de kerk, canon 220 in beeld: “Het is niemand geoorloofd de goede naam die iemand geniet onwettig te schaden, of het recht te schenden van wie ook om de eigen privacy te bewaren.”³⁵³ Canon 223 § 1 lijkt zich nog wat explicieter te richten op mensen buiten de eigen kerk:

Bij het uitoefenen van hun rechten moeten de christengelovigen zowel ieder afzonderlijk als samen in vereniging rekening houden met het algemeen welzijn van de Kerk alsook met de rech-

ten van anderen en hun eigen plichten jegens anderen.³⁵⁴

Symbol-wetgeving?

Zoals aan het begin van deze paragraaf al is aangestipt, toont de beknopte impressie dat een aantal artikelen in de kerkordes van diverse geloofsgemeenschappen een indicatie vormt van een kerkordelijke vertaling van het omzien naar de ander(en). Een regel of regelgeving hoeft in het algemeen nog niet veel te zeggen. Het gaat niet alleen om het positief recht, wat de regels voorschrijven, maar ook welke verbeelding er onder de wetgeving ligt. Net als een wet kan ook een kerkorde als symboolwetgeving worden gezien. Het gaat niet zozeer om de regel, maar om het verhaal. Ter illustratie en naar analogie wijs ik op het imponerende boek van staatsrechtgeleerde prof. mr. Wim Voermans: *Het verhaal van de grondwet*.³⁵⁵ Hij laat zien dat het in grondwetten niet zozeer gaat om regelgeving, maar om het verhaal dat zij willen vertellen, ook door aandacht te vragen voor de wetshistorische, maatschappelijke, juridische en politieke context; en ja, zelfs voor de religieuze context. Voermans stelt:

³⁵² “Statuten van de Unie van Baptistengemeenten,” geraadpleegd 22 mei 2021, https://baptisten.nl/images/over-ons/documenten/statuten_unie.pdf.

³⁵³ “Codex Iuris Canonici,” geraadpleegd 19 oktober 2021, <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/>.

³⁵⁴ “Codex Iuris Canonici,” geraadpleegd 19 oktober 2021, <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/>.

³⁵⁵ Wim Voermans, *Het verhaal van de grondwet: Zoeken naar wij*, 4^e dr. (Amsterdam: Prometheus, 2020).

Als het gaat om de vraag naar de populariteit van de grondwet komen er naast ‘verhalen’ met verklaringen, dus ook ineens allerlei verschillende soorten wereldbelevingen bovendien. Ideeën over samenleven, samenwerken en de organisatie van leiderschap waarvan de wortels veel verder terugreiken dan tot de Tweede Wereldoorlog. Ideeën en ideologieën die eeuwen en generaties aan ons hebben nagelaten en die daarmee een steeds vast onderdeel van ons collectieve bewustzijn zijn geworden. (...)

Voor het antwoord op het waarom moeten we niet te rade bij verhalen over de grondwet (...), maar juist bij het verhaal van de grondwet zelf. Waar komt dat verhaal vandaan, waarom is het zo’n sterk verhaal, waarom is het zo overtuigend? (...)

In elk geval heb je weinig aan een grondwet die niet veel meer is dan een boel dode letters op papier. Willen de ideeën, beginselen, normen en waarden van een grondwettelijk bestel hun werk kunnen doen (...) dan zal het verhaal ervan moeten gaan leven in de hoofden en harten van mensen die behoren tot die groep. En dat betekent dat het keer op keer moet worden verteld, eindeloos herhaald en doorgegeven, met alle middelen die ter beschikking staan: beeld, geluid, imaginaire voorstellingen. Totdat het beklijft, voor waar en normaal gehouden wordt. Totdat het

internaliseert.³⁵⁶

Van Klink lijkt zich in zijn werk daarbij aan te sluiten. In zijn dissertatie die zich richtte op symboolwetgeving met open normen voor een interpretatieve en dialogische gemeenschap concludeert hij: “De wet heeft (...) iets symbolisch, omdat ze zelf een symbool (...) is voor iets ‘hogers’.”³⁵⁷ Zo’n wet bevat open normen die als symbolen fungeren in de symboolwet die een idealistisch karakter heeft en gezamenlijk als symboolwet worden uitgelegd door ‘personen en instanties’ die betrokken zijn als interpretatiegemeenschap.³⁵⁸ Zij dienen dan wel hun verantwoordelijkheid te nemen. Van Klink onderscheidt negatieve en positieve symboolwetgeving.³⁵⁹ In het eerste geval gaat het om symboolwetgeving in negatieve zin, anders geformuleerd ‘symboolwetgeving sec’, wetgeving die

³⁵⁶ Voermans, *Het verhaal van de grondwet*, 40-41.

³⁵⁷ Van Klink, *De wet als symbool*, 427. Taal speelt daarin een grote rol; cf. Harold J. Berman, “Language as an effective symbol of community,” in *Law and Language: Effective Symbols of Community*, ed. Harold J. Berman en John Witte Jr., (Cambridge UK/New York: Cambridge University Press, 2013), 36-63.

³⁵⁸ Cf. B.M.J. van Klink, *De wet als symbool: Over wettelijke communicatie en de Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen bij de arbeid*, PhD diss. Tilburg, (s.l.: s.n., 1998) (Centrum voor wetgevingsvraagstukken), 427.

³⁵⁹ Cf. Van Klink, *De wet als symbool*, 48vv. en 83vv.

bedoeld is in de traditionele zin om een symbool in het leven te roepen terwijl hij de positieve benadering beschouwt als 'de communicatieve benadering van wetgeving'.¹⁶⁰ In dat geval is een symbool 'een wet die binnen de rechtsgemeenschap waarvan ze deel uitmaakt, een bijzondere betekenis heeft gekregen'.¹⁶¹ In het kort geformuleerd kan negatieve symboolwetgeving getypeerd worden als dode letter en positieve symboolwetgeving als levend recht.

Symboolwetgeving en instrumentele wetgeving hoeven elkaar niet uit te sluiten, hoezeer instrumentele wetgeving ook uitgaat van het gegeven dat de machthebber ervan uitgaat dat bevelen onvoorwaardelijk worden opgevolgd terwijl de symboolwetgeving uitgaat van een communicatieve wetgever en een interactieve en dialogische gemeenschap.¹⁶² Van Klink ziet symboolwetgeving als een 'alternatieve sturingsmiddel'. Symboolwetgeving in positieve zin kan als communicatieve wetgeving de algemene beginselen van behoorlijke regelgeving vervullen.

Datzelfde kan van toepassing zijn op kerkordes als het gaat om symboolwetgeving in positieve zin die in staat zijn de algemene beginselen van behoorlijke regelgeving te vervullen. Daarbij luistert ook de kerkordelijke formulering en het

taalveld van geloofsgemeenschappen nauw, zeker in een interdisciplinaire en multilevensbeschouwelijke context van juristen, theologen, religieuze leiders en aangeslotenen. Dat klemt niet alleen voor de geloofsgemeenschap zelf, maar ook voor de samenleving. Dat valt niet of niet altijd mee, omdat als het verhaal onder de kerkordelijke 'wetgeving' theologisch, bijbels en confessioneel is en deze in een juridisch format moet verwoord worden. Hoe dan ook, als het goed is, dienen geloofsgemeenschappen niet alleen zichzelf, ook niet alleen het individuele gemeentelid, maar ook hen die buiten de geloofsgemeenschap en wellicht zelfs buiten de samenleving staan. Als het goed is, gaat het niet om een dode letter, maar om een levend verhaal. Het gaat niet om papieren beleid, maar om recht te vinden en toe te passen om ook de ander tot diens recht te laten komen. Daarbij helpt het als een kerkorde een expressie is van communicatieve wetgeving in positieve zin.

Meerstemmigheid

Bovendien gaat het niet alleen om de regelgeving en evenmin alleen om een al dan niet mooi verhaal van de kerkelijke grondwet, maar ook om de toepassing ervan in concrete gevallen. Het gaat daar-

¹⁶⁰ Van Klink, *De wet als symbool*, 427.

¹⁶¹ Van Klink, *De wet als symbool*, 427.

¹⁶² Cf. Van Klink, *De wet als symbool*, 118vv.

bij om rechtsvinding.¹⁶³ Recht moet altijd weer gevonden en geformuleerd worden, toegepast worden in concrete situaties en op een concrete rechtsvraag met behulp van rechtsbronnen dat om adequate rechtspraak vraagt en daarmee een antwoord behoeft. Rechtspraak ontwikkelt zich evenzeer, sinds het begin van de eeuw steeds meer los 'van de letter van de wet, onder meer als gevolg van een ingewikkelder samenleving, die soepele en open rechtsnormen vereist'.¹⁶⁴ Dat vergt een balans tussen rechtszekerheid en rechtvaardigheid.¹⁶⁵ Een legalistische benadering kan ten gunste van rechtszekerheid uitvallen en onrechtvaardigheid tot gevolg hebben. Rechtsautonomie moet

niet leiden tot willekeur.¹⁶⁶ Waar aanvankelijk de doctrine van de rechtsvinding zich bezighield 'met de vragen van de wetsinterpretatie in de meer traditionele betekenis van dit woord', thans is het nodig

aandacht te schenken aan de vraag langs welke weg en langs welke methode het recht moet worden gevonden op het in omvang steeds toenemende gebied waar oriëntatie op de wet de rechter niet of nauwelijks verder helpt.¹⁶⁷

In de context van religieus recht en geloofsgemeenschappen betekent dit dat er meer stemmen in ogeschouw dienen genomen te worden dan die van een kerkorde of iets dergelijks. In het gezamenlijk doceren met prof. dr. Hans Schaeffer leerde ik, net als alle Kamper studenten, het vierstemmenmodel van Helen Cameron c.s. kennen.¹⁶⁸ Naast de *normative theology* over de erkenning van de geloofsvorming en normatieve vooronderstellingen binnen de eigen traditie, de *formal theology* over de uitwerking ervan door theologen,

¹⁶³ Cf. I. Giesen, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. Procesrecht. 1. Beginselen van burgerlijk procesrecht* (Deventer: Wolters Kluwer 2015); C.W. Maris en F.C.L.M. Jakobs, *Rechtsvinding en de grondslagen van het recht* (Assen: Van Gorcum, 2011); G.J. Wiarda, *Drie typen van rechtsvinding*, 4e druk bew. door T. Koopmans (Deventer: Tjeenk Willink, 1999), 87-91; C.E. Smith, *Regels van rechtsvinding*, 2^e dr. (Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2007), 111vv. en 189vv; J.M. Polak, *Theorie en praktijk door rechtsvinding* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1953), 48-49.

¹⁶⁴ Maris en Jacobs, *Rechtsvinding en de grondslagen van het recht*, ix, 37.

¹⁶⁵ Cf. Maris en Jacobs, *Rechtsvinding en de grondslagen van het recht*, 4-6.

¹⁶⁶ Cf. Maris en Jacobs, *Rechtsvinding en de grondslagen van het recht*, 37.

¹⁶⁷ Maris en Jacobs, *Rechtsvinding en de grondslagen van het recht*, 55.

¹⁶⁸ Cf. Helen Cameron, *Talking about God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology* (London: SCM Press, 2010).

klinken als het goed is ook de stemmen van de *operant theology* – die over de praktijken zelf – en die van de *espoused theology* over geloofsvooronderstellingen door degenen die in de praktijk participeren.¹⁶⁹ Het gaat er niet alleen om wat kerkelijke beleidsmakers van het kerkrecht of de kerkorde hebben gemaakt of ervan maken en evenmin wat voor hen belangrijk is. Het gaat ook om het verhaal wat eronder ligt en wat er in de kerkelijke praktijk aan opvattingen leven. Althans, er mag worden verondersteld dat er een theologisch verhaal onder een kerkorde ligt en dat dit in meerdere of mindere mate doorvertaald is in de kerkordelijke teksten. Verder gaat het er ook om hoe dat beleefd en toegepast wordt in de praktijk van het kerkelijk leven en of rechtssubjecten in de kerk, gemeenteleden, gastleden en ambtsdragers mee kunnen komen in wat kerkelijke beleidsmakers al dan niet hebben besloten.

Nog een keer kom ik terug op Erik Wolf. In navolging van Barth stelde hij dat kerkrecht dienstrecht is. Dat moet niet alleen

¹⁶⁹ Zie bijvoorbeeld Hans Schaeffer, “Wat is er met de kerkelijke tucht gebeurd? Een onderzoek naar de praktijk van de kerkelijke tucht in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt),” in *Vast en vluchtig: Kerkrecht in de traditie van Emden 1571*, eds. Klaas-Willem de Jong en Leon van den Broeke (Kampen: Summum Academic Publications, 2021), 118(115-148) (*Deddens Kerkrecht Serie* 5, ed. Leon van den Broeke).

tot uitdrukking komen in wetgeving en in kerkelijk beleid, maar ook in de toepassing ervan in de praktijk. Kerkrecht is ‘diakonische Ordnung des Nächstenrechts.’¹⁷⁰ Elke dienst aan de naaste is dan ook ‘Gottesdienst’.¹⁷¹

8. Heb uw naaste lief als uzelf!

Naastenliefde en naastenrecht

In deze oratie gaat het over de rol van naastenliefde in het recht, de rechtstheologie en het kerkrecht. Erik Wolf krijgt hierin prominente aandacht als een van de drie Duitse (kerk)rechtsgeleerden – naast Johannes Heckel en Hans Dombos – die een grondslagenontwerp voor het kerkrecht maakte. Voor Wolf was de notie van het recht van de naaste (*Nächstenrecht*) fundamenteel voor het kerkrecht. Het recht tussen mensen vloeit voort uit het goddelijk recht, uit de relatie tussen God en mens. Na een aantal decennia waarin de genoemde grondslagenontwerpen het Duitstalige kerkrechtelijk discours domineerden, ging dit tijdperk voorbij. Hans-Richard Reuter laat zien dat divergerende opvattingen over de noties ‘kerk’ en ‘recht’ en vooral ook de relatie tussen die twee noties daarbij een rol spelen. Dat regardeert de relatie tussen kerk en staat.

¹⁷⁰ Wolf, *Ordnung der Kirche*, 511; Barth, *Die Ordnung der Gemeinde*, 1955, 27v.

¹⁷¹ Barth, *Die Ordnung der Gemeinde*, 30.

In de Angelsaksische wereld werd juist de relatie tussen liefde en recht (weer) actueel. Ook Amerikaanse en West-Europese (rechts)filosofen houden zich bezig met deze verhouding. Zo vroeg Dorien Pessers aandacht voor de relatie tussen liefde, solidariteit en recht, specifiek het wederkerigheidsbeginsel. In het onderscheid dat zij daarbij maakt tussen het mutualiteitsbeginsel en het reciprociteitsbeginsel lijkt het eerste te passen bij de opdracht de naaste lief te hebben als uzelf, terwijl het tweede een stap verder gaat, een extra mijl met de ander gaat zonder daarmee iets terug te vorderen of verwachten. Dat stelt vragen aan het *ius constitutum*, het geldende recht en nodigt uit tot de reflectie op het levende recht onderweg naar het *ius constituendum*, het ideale recht. Dat geldt evenzeer voor het kerkrecht. Dat is ook eschatologisch recht, het is recht in beweging, op zoek naar nog beter recht. Dat sluit het verleden, principes en *best practices* niet uit. De opdracht de naaste lief te hebben als onszelf is zo oud als de kerk zelf, anders geformuleerd, het heeft joodse wortels (TeNaCh). Het apostolisch ideaal van de kerk is de *Ordnung der Liebe*.

Een normatief, continue en klemmend beroep vanuit de geloofsgemeenschap om de naaste lief te hebben, kan te kort doen aan de tweede helft van het dubbelgebod: onszelf lief te hebben. De Zwitserse psychiater en theoloog Michael Pfaff benadrukt het belang van dit tweede deel. Volgens hem veronderstelt naastenliefde

allereerst eigenliefde, dat iemand is staat is voor zichzelf te zorgen: “Selbstliebe kommt vor Nächstenliebe. Fürsorge für andere setzt die gut etablierte Fürsorge für sich selbst voraus.”¹⁷² Het lijkt aan te sluiten bij Bart van Klink die zijn recensie van Dorien Pessers’ dissertatie over *Liefde, solidariteit en recht* afrondde met de indringende vraag hoe we recht kunnen doen aan een ander zonder het eigene te laten wederkeren. De valstrik is dat iemand denkt te weten wat de ander nodig heeft, zonder recht te doen aan het eigene van de ander. Dat kan dan beschouwd worden als een wijze van toe-eigening. Dat is geen uiting van naastenliefde. Intrigerend in dit verband en behulpzaam is de vertaling van Martin Buber en Frans Rosenzweig van het dubbelgebod vanuit het Hebreeuws: “Heb je naaste lief, hij is als jezelf.” Dit relateert aan de in paragraaf 1 gehanteerde definitie van naastenliefde, als ‘de liefde tot de evenmens’. Deze evenmens, of medemens, is als onszelf.

Naastenliefde is algemener en praktischer dan het naastenrecht. Die laatste aanduiding kwam in de aandacht door Wolfs grondslagontwerp voor het kerkrecht. Als dat niet houdbaar is, dan nog is de notie van het naastenrecht interessant en relevant. Niettemin, misverstanden liggen op de loer. Waar naastenliefde licht als wollig en iets van overijverige wereld-

¹⁷² Michael Pfaff, “Selbstliebe kommt vor Nächstenliebe,” *Reformiert* 10 (Oktober 2021): 8.

verbeteraars wordt beschouwd, licht het perspectief van het recht van de naaste in het recht, de rechtstheologie en in het kerkrecht idealiter iets op van wat er met *agapè* wordt bedoeld: de ander tot zijn of haar recht laten komen. Dat ziet zelfs op situaties als wat in onze samenleving de ‘toeslagenaffaire’ is gaan heten. Vanuit een wettische tunnelvisie is de concrete mens in diens nood niet meer gezien. De geloofsgemeenschap mag wijzen naar de overheid, maar ontkomt zelf ook niet altijd aan eenzelfde tunnelvisie en afwijzing van mensen. Het wetgevingspapier is geduldig, maar vraagt wel om concrete en adequate toepassing. Bovendien, naastenliefde sluit eigenliefde niet uit, integendeel. Waar zoveel aandacht is voor eigenliefde kan het heilzaam zijn zichzelf in relatie tot de ander(en) te zien en idealiter in een uitgebalanceerde verhouding. De notitie van, zelfs de opdracht tot naastenliefde kan ook realistisch worden beschouwd door zich specifiek te richten op de (kerk) juridische context, de formulering van wetgeving en de toepassing ervan in het maatschappelijke, politieke en religieuze, dan wel levensbeschouwelijke leven van elke dag. Het naastenrecht is een (kerk) juridische vormgeving van naastenliefde waarmee een wetgevingstechnisch kader wordt aangereikt om de ander als rechtssubject, zoals in het contractrecht, te erkennen en de ander tot diens recht te laten komen door naleving en toepassing in de praktijk van elke dag. Wolf heeft

daar een pleidooi voor gevoerd. Voor wat betreft definiëring van begrippen als ‘kerk’ en ‘recht’ is dat problematisch geweest en voor de methode van onderzoek een sta-in-de-weg voor vervolgonderzoek. Dat laat onverlet dat de notie van het recht van de naaste een opdracht is. Daarbij kunnen Pessers twee elementen van het wederkerigheidsbeginsel behulpzaam zijn, zowel het mutualiteitsbeginsel als het reciprociteitsbeginsel. Er mag, soms moet, ook oog zijn voor de eigen rechtspositie in relatie tot die positie van de ander, in alle gelijkwaardigheid. Kerkrecht dat bijbels gefundeerd wil zijn, durft ook een stap verder te gaan, een extra mijl te gaan, door toepassing van het reciprociteitsbeginsel, zonder daarbij het eigen belang te negeren. Dat komt ook in beeld als diverse kerkordes van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, de Protestantse Kerk in Nederland, de Unie van Baptisten Gemeenten en de Rooms-Katholieke Kerk worden bevraagd vanuit het perspectief van het recht van de naaste. Die onthullen in meerdere of mindere mate de opdracht tot de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid. Het accent lijkt vaak meer bij de eigen gemeenteleden te liggen. Toch licht er hier en daar een kerkordeartikel op dat verder reikt en de ander met diens noden en zorgen in beeld wil hebben en zelfs ‘de rechten van anderen en de plichten jegens anderen’ in beeld heeft (canon 223 § 1 CIC). Het moet daarbij niet alleen om het ene of andere kerkordeartikel op zich gaan,

maar ook geïntrigeerd door Wim Voermans *Het verhaal van de grondwet* om de vraag wat het verhaal van een kerkorde is en waar de geloofsgemeenschap voor wil staan. Of in de woorden van Van Klink en door vertaald: een kerkorde als positieve, communicatieve, symboolwetgeving die de algemene beginselen van behoorlijk bestuur opneemt en respecteert, rekening houdend met de meerstemmigheid in de geloofsgemeenschap, niet alleen van theologen, kerkelijke beleidsmakers en religieuze leiders, maar ook van gemeenteleden.

Programma

Met dit onderwerp hoop ik me, naast andere, in de komende jaren bezig te houden. Daarbij sluit het subthema van heil en onheil van en in instituten, geloofsgemeenschappen en hun structuren nauw bij aan. Daarover gaat het in de onderzoeksgroep *Centre for Church and Mission in the West* dat als overkoepelende thema heeft ‘Salvation in the 21st Century’. Bij deze onderzoeksgroep is het vakgebied van Rechtstheologie en Kerkrecht enkele jaren geleden ondergebracht.¹⁷³ Daarbinnen is naast twee andere subonderzoeklijnen 1. ‘Practices’ en 2. ‘Individuals’ de derde onderzoeklijn ondergebracht, die gaat over ‘Institutions’, gepreciseerd: het gaat over onheil en heil in en van

¹⁷³ “Welcome,” geraadpleegd 8 oktober 2021, <https://churchandmission.nl/>.

instituties.¹⁷⁴ Naastenliefde en naastenrecht kunnen een expressie zijn van heil in en van instituties; het gebrek eraan duidt evenwel op onheil in en van instituties. Een heilige geloofsgemeenschap is niet per definitie een veilige geloofsgemeenschap.

Om recht te doen aan mijn leeropdracht hoop ik me niet alleen in onderzoek, maar ook in bachelor-, master- en postacademisch onderwijs verder te verdiepen in het recht van de naaste, niet zozeer als grondslagontwerp, maar als notie; en verder beoog ik nader onderzoek in de rechtstheologie in het algemeen, het kerkrecht, en de relatie tussen religieus recht en statelijk recht, dan wel de verhouding tussen overheid en godsdienst, onder andere vanwege Luthers leer van de twee rijken die als een vroege vorm van scheiding van kerk en staat kan worden beschouwd. In onderzoek en onderwijs wil ik noties als redelijkheid en billijkheid, seculiere vormen van genade, te goeder trouw (*bona fide*) en te kwader trouw (*mala fide*) betrekken. Deze inaugurele rede is een eerste, voorlopige vrucht van

¹⁷⁴ “*Institutions. Exploring institutional expressions of salvation. How can church organization, the structure of the offices, and church law be expressions and embodiments of the good and wholesome life? How can they be (more) redemptive?*” “Research Programme 2018-2023,” geraadpleegd 13 oktober 2021, <https://churchandmission.nl/programme/>.

onderzoek dat ik voor de komende jaren beoog, zo het mij gegeven is. Daarbij bouw ik voort op de vruchten van studie en advisering aan geloofsgemeenschappen, maatschappelijke organisaties en politieke organisaties, dan wel aan individuen hierover van de afgelopen jaren.

Heb uw naaste lief als uzelf!

Dat het naastenrecht als grondslagenontwerp van het kerkrecht niet langer als begin, midden en einde van het kerkrecht kan worden gezien, ontslaat ons niet van de verplichting te blijven reflecteren op de positie van de naaste in de rechtstheologische doordenking, de kerkrechtelijke uitwerking en codificering, en de praktische toepassing. Immers, kerkrecht is diaconale ordening van Gods liefde, dan wel van het naastenrecht. Laten we maar voort blijven gaan onze naaste lief te hebben als onszelf, een naaste voor de ander te zijn. Daarmee is de spanning in de hoofdtitel van deze oratie opgeheven. Het woord 'niet' moet uiteindelijk doorgehaald worden en het vraagteken dient vervangen te worden door een uitroepteken. Zelfs als Wolfs grondslagenontwerp voor het kerkrecht door het naastenrecht als het centrum en fundament van het kerkrecht wordt afgevoerd, dan nog is er de opdracht recht te doen aan de naaste, niet alleen in papieren beleid, maar ook in de toepassing en de naleving en zelfs in een complexe en hyperindividuele selfiesamenleving.

Dat klemt niet alleen in geloofsgemeen-

schappen en in de samenleving, maar ook in de academische context. De externe en soms ook interne druk van competitie en concurrentie leidt niet tot een klimaat waarin de een de ander uitnemender dan zichzelf acht. Competitie en concurrentie kunnen een positief effect hebben als dit het beste uit mensen haalt. Het kan er ook toe leiden dat de ego-gedrevenheid nog meer ruimte krijgt en/of ten koste gaat van (multi)disciplinaire samenwerking. Een gerichtheid op de naaste kan ook het beste uit mensen kan halen.

Het dubbelgebod onze naaste lief te hebben als onszelf blijft onverminderd van kracht, in het recht, de rechtstheologie, het kerkrecht en daarbuiten. Niemand is te groot om een kleine barmhartige samaritaan te zijn. Heb uw naaste lief als uzelf!

Afbeelding 4. De Barmhartige Samaritaan

9. “De liefde is de eerste wet”

“Er is geen deel van de rechtsgeleerdheid, dat tot den welstand van Staat en Kerk, ja tot het geluk van de geheele menscheid, meer bijdraagt, dan juist eene goed geordende en diepgaande kennis van het kerkrecht,” aldus de Groninger hoogleraar Frederik Adolf van der Marck (1719-1800).¹⁷⁵ De gereformeerde kerkrechtgeleerde Frederik L. Rutgers (1836-1917) nam in 1889 dit citaat op in zijn rede *De geldigheid van de oude Kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken*. Hij waardeerde Van der Marcks inspanningen voor het

kerkrecht in een tijd van verval.¹⁷⁶

Kerkrecht dus als geluismaker. Afgelopen winter bij de benoeming hing en ook vandaag hangt er iets van geluk in de lucht, net als op die lente-dinsdagavond in 2016 toen het college van bestuur van de Theologische Universiteit Kampen me liet weten dat ik was benoemd als universitair docent Kerkrecht, later gevolgd door de bevordering tot universitair hoofddocent. Ik dank de Synode van Goes van 2020 voor de instelling van de leerstoel, het college van bestuur, de senaat en de raad van toezicht voor de benoeming als buitengewoon hoogleraar en voor het vertrouwen dat ik sinds 2016 ervaar. Daarbij betrek ik ook de vorige directeur, Jan de Jong, voor zijn inspanningen en vertrouwen. Het is een eer mijn voorganger, prof. dr. Meeste Velde (1988-2015), te mogen opvolgen, zij het met een enigszins andere leeropdracht. Aan een kortdurende discontinuïteit van vijfenhalf jaar is afgelopen winter een einde gekomen met de instelling van deze leerstoel. Daarmee besef ik dat ik de vijfde in de rij hoogleraren op dit vakgebied ben, na Piet Deddens (1945-1958), Jaap

¹⁷⁵ “Nulla jurisprudentiae pars salutem Reipublicae et Ecclesiae, immo totius generis humani felicitatem magis amplificat, quam quidem distinctior et profundior juris Ecclesiastici scientia,” Frederik A. van der Marck. *Lectiones Academicae*. tom. II, fascic. III (Groningae: Hajo Spandaw, 1771-1776), 248vv. F.L. Rutgers noemt dit citaat van Van der Marck in zijn: *De geldigheid van de oude Kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken: Rede, gehouden bij de overdracht van het Rectoraat der Vrije Universiteit, den 21 October 1889*. Met aanteekeningen en aktenstukken (Amsterdam: J.A. Wormser, 1890), 6.

¹⁷⁶ “Van de bovengenoemde ‘Lectiones Academicae’ behandelt het eerste Deel (Ed. 1771): ‘Selecta philosophiae practicae jurisque naturae capita et praecipue officia erga Deum’; en het tweede Deel, in drie Stukken, alle in omvang met Deelen gelijkstaande (Ed. 1772, 1775 en 1776): ‘Praecipua juris ecclesiastici Protestantium universalis capita’,” Rutgers, *De geldigheid van de oude Kerkenordening*, 6.

Kamphuis (1958-1979), Detmer Deddens (1979-1988) en Mees te Velde. Iets daarvan voel ik ook lichamelijk: waar collega prof. dr. Ad de Bruijne de toga van prof. dr. Klaas Klaas Schilder draagt, draag ik die van niet alleen prof. drs. Detmer Deddens, maar ook van diens vader, prof. ds. Piet Deddens, de kerkrechtelijke rechterhand van Schilder.

De investering van het college van bestuur in het Kerkrecht begint zijn vruchten af te werpen. Promovendi dienen zich aan en zelfs kon er een parttime assistent-in-opleiding (aio) in de persoon van advocaat mr. Auke Dijkstra worden aangesteld. Door zijn juridische en pragmatische houding houdt hij de Kamper theologen weer wat bij de dagelijkse en nuchtere les. Ook studenten en cursisten in het postacademisch onderwijs ontdekken de relevantie van Rechtstheologie en Kerkrecht. Door de professionele praktijk of stages ontdekken ze dat ze een rechtstheologische en kerkrechtelijke gereedheidskist ontberen en ze willen die toch graag goed gevuld willen hebben voor een nog beter functioneren in hun professionele werkkring.

Een warm welkom viel mij ten deel in het bestuur van het Deddens Kerkrecht Centrum (DKC). Met Wicher Deddens, Chris Kruse en Pieter Pel mocht ik in de voorbije jaren werken aan de doorstart van het centrum, aan het beheer van een deel van de kerkrechtelijke collectie van de Deddenskamer en de uitbreiding

ervan. Later kwam Bert Valkema erbij voor ondersteuning van het bestuur en Kruse is inmiddels opgevolgd door prof. dr. Bernard Veldkamp van de Universiteit Twente in Enschede. Veel dank ook voor jullie inspanningen met het college van bestuur voor de leerstoel.

Die warmte betreft ook het Archief- en Documentatiecentrum (ADC) dat de papieren en materiële rijkdom van de kerken en de universiteit herbergt en waarvan collega prof. dr. George Harinck de directeur is. Het is goed met hem regelmatig in een buitenland te verkeren en samen te werken op een interdisciplinaire wijze. Een van de vele hoogtepunten betrof het diner met de op 11 november 2021 overleden oud-president van Zuid-Afrika, Frederik W. de Klerk (1936-2021). Met hem spraken we onder meer over de vrijlating van Nelson Mandela (1918-2013).

Mijn vakgebied is toebedeeld aan de onderzoeksgroep Centre for Church and Mission in the West (CCMW). Als het om personele bezetting gaat en te realiseren ambities zijn we klein, maar in het senioresoverleg met onderzoeksleider prof. dr. Stefan Paas, prof. dr. Hans Schaeffer en prof. dr. Gert Noort zijn de vakkennis, de congenialiteit en de humor rijkelijk aanwezig en dat geldt ook voor de bredere onderzoeksgroep.

Bevoorrecht voel ik me dat de Theologische Universiteit Kampen in de zomer van 2020 mijn Zwitserse collega, de jurist prof. dr. René Pahud de Mortanges van de Uni-

versiteit van Fribourg als *visiting professor* voor de periode 2020-2025 benoemde. Met hem geef ik leiding aan een internationaal project over *Comparative Reformed Church Polity*. In zijn naam mogen al die collega's zijn genoemd met wie ik nationaal en internationaal samenwerk.

Met het noemen van de naam van Jolanda Zweers bedank ik alle collega's die tot de groep ondersteunend personeel behoren. Ik weet dat jullie meer doen dan het ondersteunen van het wetenschappelijk personeel. Het heeft soms ook het karakter van naastenliefde. Jolanda is als secretaresse van de Theologische Universiteit Kampen, net als jullie allemaal, altijd bereid om te helpen. Dat geldt in het bijzonder ook bij de voorbereiding en de uitvoering van deze aangepaste Diesviering en inauguratie. Dankjewel!

Het verheugt me vandaag collega's van de (Faculteit Religie en Theologie en van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de) Vrije Universiteit Amsterdam (VU) hier te zien. De VU is de universiteit waar ik gestudeerd heb, gepromoveerd ben en sinds 2007 officieel aan het werk ben. Ik dank het bestuur van de Faculteit Religie en Theologie voor de samenwerking en het vertrouwen. Ik verheug me dat ik met prof. dr. Bart van Klink en de Poolse rechtsfilosofe dr. Habil. Marta Soniewicka het project *Societas Im/Perfecta* over utopie, politiek, recht en technologie kan voortzetten, en met de Duitse/Finse collega prof. dr. Katharina Kunter het project

over *Religion and Politics*.

Waar een universiteit een minisamenleving vormt, geldt dat ook voor een gezin. Lieve Babet, Linn, Bram en Heilina, ik ben blij dat ik met jullie het leven mag delen en vieren. In ons gezin is er liefde – en zijn er regels: de ordening van de liefde en liefdevolle ordening. Thuis proberen we het recht van de naaste te praktiseren en ook over de grenzen van ons gezin te kijken naar andere naasten. Jullie houden mij en elkaar bij de les die we elke dag weer moeten leren: het rekening houden met het belang van de ander en het ook te zeggen als je meent dat jezelf over het hoofd wordt gezien. Om het met de titel van het album (2020) van de Zeeuwse singer-songwriter Broeder (Tonnie) Dieleman samen te vatten: 'De liefde is de eerste wet'.³⁷⁷

Inmiddels is het Advent geworden. Daar genieten we als gezin van. De christelijke geloofsgemeenschap leeft met een toekomstverwachting. Daarbij worden mensen ingeschakeld, net als de arbeiders in de wijngaard om de wijngaard te bewerken en de oogst binnen te halen. Daarbij is het onze opdracht niet alleen op ons eigen belang te letten, maar ook dat van de naaste, in alle wederkerigheid. De kerkvader Augustinus van Hippo beklemtoonde het belang van goede werken en relativeerde dat tegelijk: "We verrichten goede werken niet alleen ten behoeve

³⁷⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=SiZjC4DY-VRo>, geraadpleegd 1 november 2021.

van de ander. We worden er zelf ook beter van.¹⁷⁸ Zo gaat dat met naastenliefde: het is houden van de ander als van jezelf. Naastenliefde doet ons uiteindelijk goed. In het praktiseren ervan zijn we zelf ook in beeld. Dan wordt er recht gedaan en ontstaat er iets van vrede.

Ik sluit af met vers 11 uit Ps. 85 voor komende zondag, de derde Adventszondag, die de Latijnse naam *Gaudete* (Verblijdt u) draagt:

‘trouw en waarheid omhelzen elkaar, recht en vrede begroeten elkaar met een kus’.

Ik heb gezegd.

¹⁷⁸ *Sermo* 38,8; Aurelius Augustinus, *Schatkamer van het geloof: Preken over teksten uit het Oude Testament [Sermones de scripturis 1-50]*, ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Joost van Neer, Martijn Schrama OSA en Anke Tigchelaar (Budel: Damon, 2013).

Bronnen

“A. De kerken,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/a-de-kerken/>.

Algra, N.E., en H.R.W. Gokkel. “Pactum.” In *Fockema Andreae’s verwijzend & verklaarend juridisch woordenboek*, eds. N.E. Algra en H.R.W. Gokkel. 12e dr. Groningen: Martinus Nijhoff, 2001.

Althusius, Johannes. *Dicæologicæ libri tres: Totum & universum jus, quo utimur, methodicè complectentes*. Prostant Francofurti: Apud Christophorum Corvinum, [MD]CXVIII.

Astorri, Paolo. *Lutheran Theology and Contract Law in Early Modern Germany (ca. 1520-1720)*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019 (*Law and Religion in the Early Modern Period* 1, eds. Herman Selderhuis et. al.).

Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. London: Faber and Faber, 1963.

Arendt, Hannah. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, 1951.

Augustinus, Aurelius. *Schatkamer van het geloof: Preken over teksten uit het Oude Testament [Sermones de scripturis 1-50]*, ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Joost van Neer, Martijn Schrama OSA en Anke Tigchelaar. Budel: Damon, 2013.

“B. De ambten en overige diensten,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/b-de-ambten-en-overige-diensten/>.

Barth, Karl. *Die Ordnung der Gemeinde: Zur dogmatischen Grundlegung des Kirchenrechts*. München: Chr. Kaiser Verlag, 1955, 765-824.

Barth, Karl. *Eine Schweizer Stimme*, 1938/45. S.a.: Zollikon 1945.

Berman, Harold J. “Language as an effective symbol of community.” In *Law and Language: Effective Symbols of Community*, eds. Harold J. Berman en John Witte Jr., 36-63. Cambridge UK/New York: Cambridge University Press, 2013.

Berman, Harold J. “The Christian Sources of General Contract Law.” In *Christianity and Law: An Introduction*, eds. John Witte Jr. en Frank S. Alexander, 125-142. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Bonnard, Pierre. *L'Évangile selon Saint Matthieu*. Neuchâtel: Delachaux en Niestlé, 1963 (*Commentaire du Nouveau Testament* 1).

Boon, Ton den, Dirk Geeraerts en Noline van der Sijs, eds. *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* 2. 14e dr. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 2005.

Brinkman, Ronald, en Ilsemarie Breemhaar. “De aanvaarding namens personae miserabiles van een making, waaraan lasten of voorwaarden zijn verbonden.” *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie* 7263 (2019): 886-893.

“Broeder Dieleman – De liefde is de eerste wet,” geraadpleegd 1 november 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=SiZj-C4DYVRo>.

Broeke, Leon van den. “‘Fear God, Honour the Emperor’: The Barmen Declaration and its Reception in the Netherlands.” In *Naaste verwanten/Nahe Verwandte: Het gereformeerde protestantisme in Nederland en Duitsland in de twintigste eeuw/Der reformierte Protestantismus in den Niederlanden und in Deutschland im 20. Jahrhundert*, eds. George Harinck en Hans-Georg Ulrichs, 161-189. Amersfoort: De Vuurbaak, 2020, (*ADChartasreeks* 36, ed. George Harinck).

Broeke, Leon van den, “Het recht volgt het leven? Van wetboek en kerkorde naar kunstwerk en liedboek.” In *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid*, ed. Leon van den Broeke en Hans Schaeffer, 95-112. Kampen: Summum Academic Publications, 2019 (*Deddens Kerkrecht Serie* 3, ed. Leon van den Broeke).

Brown, Francis, ed. *The New Brown- Driver – Briggs – Gesenius Hebrew and English Lexicon with an Appendix Containing the Biblical Aramaic*. Peabody Massachusetts: Hendrickson, 1979.

Buber, Martin, en Frans Rosenzweig. *Die fünf Bücher der Weisung*. Köln/Olten: Hegner, 1954 (*Die Schrift*, verduitscht von Martin Buber in Gemeinschaft mit Frans Rosenzweig 1).

Buddeus, Johann Franz. *Institutiones theologiae moralis variis observationibus illustratae*. Lipsiae: apud Haeredes Thomae Fritsch, 1727.

Busch, Eberhard. *Die Barmer Thesen 1934–2004*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2004.

“C. Het leven van de gemeente,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/c-het-leven-van-de-gemeente/>.

Calvijn, Johannes. *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Deel 2. 3^e dr. Vert. uit het Latijn door A. Sizoo, Delft: W.D. Meinema, [1956].

Cameron, Helen. *Talking about God in Practice: Theological Action Research and Practical Theology*. London: SCM Press, 2010.

Chemnitz, Martin. *Loci theologici Dn. Martini Chemnitii, theologi ...: qvibvs et Loci commvnes D. Philippi Melancthonis perspicue explicantur, & quasi integrum Christianæ doctrinæ corpus, ecclesiae Dei sincerè proponitur*, ed. Polycarpus Leyser. Francofurti: Typis & sumptibus Ioannis Spiessij, 1604.

Cochran, Robert F. Jr., en Zachary R. Calo, eds. *Agape, Justice and Law: How Might Christian Love Shape Law?* Cambridge: Cambridge University Press, 2017 (*Cambridge Studies in Law and Christianity*, ed. John Witte Jr.).

“Codex Iuris Canonici,” geraadpleegd 19 oktober 2021, <https://www.rkddocumenten.nl/rkdocs/>.

“Decretum Gratiani,” geraadpleegd 12 oktober 2021, <https://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:000794409>.

Deddens, P. “Veel kerk en weinig recht? I,” *De Reformatie* 26, no. 1 (7 oktober 1950): 17.

Deddens, P. “Veel kerk en weinig recht? II,” *De Reformatie* 26, no. 2 (14 oktober 1950): 28-30.

Dombois, Hans. *Das Recht der Gnade*. 3 dln. Bielefeld: Luther-Verlag, 1961-1983.

Dreier, Ralf. “Entwicklungen und Probleme der Rechtstheologie.” *Zeitschrift für Evangelisches Kirchenrecht* 25 (1980): 20-39.

Duve, Thomas. *Studien zum ius singulare und den privilegia miserabilium personarum, senum und indorum in Alter und Neuer Welt*. Frankfurt am Main: Klostermann 2008 (*Studien zur europäischen Rechtsgeschichte* 231).

Eisermann, Johannes. *Jo. Ferrarii, Montani, adnotationes in IIII Institutionum Iustiniani libros*. Apud Marpurgum: [Fran. Rhodus excudebat], xiiij kal. April. añ. xxxij [20 Mar. 1532].

“F. Besluitvorming en rechtsmiddelen,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/bestuur-en-organisatie/kerkorde/f-besluitvorming-en-rechtsmiddelen/>.

Fockema Andreae, Sybrandus J. *Oud-Nederlandsch Burgelijk Recht*. Deel 2. Haarlem: Bohn, [1906].

Gibbs, Jeffrey A. *Matthew 11:2-20:34*. Saint Louis: Concordia Publishing House, 2010 (*Concordia Commentary*).

Giesen, I. Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht: Procesrecht. 1. Beginselen van burgerlijk procesrecht. Deventer: Wolters Kluwer 2015.

Gilbert, Pablo. *Human Dignity and Human Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Gispén, W.H. *Leviticus*. Kampen: Kok, 1950 (*Commentaar op het Oude Testament*).

A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature: A Translation and Adaption of the Fourth Revised and Augmented Edition of Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur, eds. William F. Arndt en F. Wilburg Gingrich. 2nd. ed. F. Wilburg Gingrich en Frederick W. Danker. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1979.

Harinck, George. *Tussen Barmen en Amsterdam: Rede uitgesproken op vrijdag 6 juni 2003 in de Burgwalkerk te Kampen bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar namens het Archief- en Documentatiecentrum in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in de context van het Nederlands protestantisme aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Amstelveen: EON Pers, 2003.

Heckel, Johannes. *Lex charitatis: Eine juristische Untersuchung über das Recht in der Theologie Martin Luthers*, ed. Martin Heckel. 2^e ed. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1973.

Heckel, Johannes. *Das blinde, undeutliche Wort 'Kirche': Gesammelte Aufsätze*, ed. Siegfried Grundmann, Köln/Graz: Böhlau Verlag, 1964.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Phänomenologie des Geistes*, 2^e dr. ed. Johann Schulze. Berlin: Verlag von Dunder und Humblot, 1841.

Hegel, George W.F. "Jena Lectures on the Philosophy of Spirit (1805/1806)." In *Hegel and the Human Spirit: A Translation of the Jena Lectures of the Philosophy of Spirit (1805/1806)*, ed. Leo Rauch, 83-183. Detroit: Wayne University, 1983.

Heinemann, Gustav. "Im Reiches dieses Königs hat man das Recht lieb (Ps. 99,4)." In Gustav W. Heinemann, *Glaubensfreiheit – Bürgerfreiheit. Reden und Aufsätze Kirche – Staat – Gesellschaft 1945-1975*, ed. Diether Koch, 124-132. 2^e dr. München: Chr. Kaiser, 1990/*Die Stimme der Gemeinde 6* (1954).

Hemmingsen, Niels. *De lege naturae apodictica methodus concinnata per Nicolaum Hemmingium*. Witebergae: excubant Haeredes Georgij Rhau, 1562.

Hennekens, H.Ph.J.A.M. "Overheidssubjecten in publiek- en privaatrecht en iets over toerekening van het ene aan het andere subject." In *Vertrouwen in het burgerlijke recht: Liber amicorum prof. mr. S.C.J.J. Kortmann*, eds. S.E. Bartels e.a. Deventer: Wolters Kluwer 2017, par. 16.2.3 (*Onderne- ming & Recht* 100).

Hiebsch, Sabine. "Luther en (kerk)recht: Een verkenning." In *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid*, ed. Leon van den Broeke en Hans Schaeffer, 13-34. Kampen: Summum Academic Publications, 2019, (*Deddens Kerkrecht Serie 3*).

"Historische woordenboeken," geraadpleegd 13 november 2021, <https://gtb.ivdnt.org>.

Hollerbach, Alexander. "In memoriam Erik Wolf †." *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte / Kanonistische Abteilung* 65 (1979): 460.

Honecker, Martin. "Recht, Ethos, Glaube." *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 29 (1984): 383-405.

Honneth, A. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Vert. Joel Anderson, Cambridge: Polity Press, 2005. Oorspr. *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt am Main: s.n., 1992.

Jagersma, Henk. *"Leviticus 19": Identiteit, bevrijding, gemeenschap*. PhD. diss. Utrecht. Assen: Van Gorcum & Comp./H.J. Prakke & H.M.G. Prakke, [1972].

Jendri, Alwast. *Dialektik und Rechtstheologie: Eine Grundlagenuntersuchung zu Ansatz und Methode der rechtstheologischen Konstruktion "Christokratie und Bruderschaft" von Erik Wolf*. Köln/Wien: Böhlau, 1985.

Jong, Klaas-Willem. "De kerkelijke rechtspraak." In *Nieuwe toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, eds. F. Tobias Bos en Leo J. Koffeman, 283-311. Utrecht: KokBoekencentrum, 2019.

"Kerkorde en historie," geraadpleegd 19 oktober 2021, <https://www.gkv.nl/kerkorde-historie/>.

Kiuchi, Nobuyoshi. *Leviticus*. Nottingham/Downers Grove, Illinois: Apollos/InterVarsity Press, 2007 (*Apollos Old Testament Commentary 3*, eds. David W. Baker en Gordon J. Wenham 3).

Kleinig, John W. *Leviticus*. Saint Louis: Concordia Publishing House, 2003 (*Concordia Commentary: A Theological Exposition of Sacred Scripture*).

Klink, Bart van, e-mailwisseling met Leon van den Broeke, 11 en 12 november 2021.

Klink, B.M.J. van. "D.W.J.M. Pessers, Liefde, solidariteit en recht: Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel (diss.), Faculteit der Rechtsgeleerdheid UvA, Amsterdam 1999, 284 p." *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 30 (2001): 94-100.

Klink, B.M.J. van. *De wet als symbool: Over wettelijke communicatie en de Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen bij de arbeid*, PhD. diss. Tilburg. S.l.: s.n., 1998 (Centrum voor wetgevingsvraagstukken).

Koffeman, Leo J. *In Order to Serve: An Ecumenical Introduction to Church Polity*, Zürich: LIT Verlag, 2014 (*Church Polity and Ecumenism: Global Perspectives* 1, eds. Leo J. Koffeman, Allan J. Janssen en Johannes Smit).

Kretzmer, David en Ekhart Klein, eds. *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*. The Hague: Kluwer Law International, 2002.

Kroeze, M.J. (m.m.v. H. Beckman en M.A. Verbrugh). *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht: 2. Rechtspersonenrecht. Deel I. De rechtspersoon*. Deventer: Wolters Kluwer 2021 (Asser/Maeijer & Kroeze 2-1* 2015/11).

Lessing, Eckhard. "Das Verständnis der Ökumene im deutschen evangelischen Kirchenrecht nach dem 2. Weltkrieg."

In *Kirche-Recht-Ökumene: Studien zur Ekklesiologie*, ed. Eckhard Lessing, 134-152. Bielefeld: Luther-Verlag, 1982.

Levinas, Emmanuel. *Het menselijk gelaat: Essays van Emmanuel Levinas*, gekozen en ingeleid door Ad Peperzak. Utrecht: Amboboeken, 1969.

Levinas, Emmanuel. *Transcendance et Hauteur: séance du 27 janvier 1962*, 73. Paris: A. Colin, 1962/*Bulletin de la Société française de Philosophie* (juillet/septembre 1962).

Levinas, Emmanuel. *Totalité et infini: Essai sur l'extériorité*. La Haye: Martinus Nijhoff, 1961 (*Phaenomenologica* 8).

Locke, John. *Two Treatises of Government*, pars 123 en 131. London: Printed for Awnsham and John Churchill, at the Black Swan in Pater-Noster-Row, 1698.

"Love and law," geraadpleegd 7 juli 2021, <https://law.pepperdine.edu/nootbaar-institute/annual-conference/loveandlaw>.

Luther, Martin. *Von der Freiheit eines Christenmenschen=De libertate Christiana*. ed. Reinhold Rieger. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007 (*Kommentare zu Schriften Luthers* 1).

Luther, Martin. "An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen." (1540). In WA 51, 331-424.

Luther, Martin. "Die Thesen." (1539). In WA 39II, 39-91.

Luther, Martin. "Tischreden Doct. Mart. Luthers von Juristen." (1531-1546). In WA 6Ti, no. 7013, 326.

Luther, Martin. "Fastenpostille 1525, Epistel auf den 4. Sonntage nach Epiphania Rom. 13ff." In WA 17II, 102, 8-12.

Luther, Martin. "Von Kaufshandlung und Wucher." (1524). In WA 15, 293-313.

Luther, Martin. "Von Weltlicher Oberheit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei." (1523). In WA 11, 280, 13-19.

Luther, Martin. "Das Magnificat verdeutschet und ausgelegt." (1521). In WA 7, 583, 15-16.

Luther, Martin. "Das Magnificat verdeutschet und ausgelegt." (1521). In WA 7, 582, 19vv.

Luther, Martin. "Ein (Grosser) Sermon von dem Wucher." (1520). In WA 6, 36-60.

Luther, Martin. "An den Christlichen Adel deutscher Nation von des Christlichen Standes besserung." (1520). In WA 6, 459, 26-29.

Luther, Martin. "(Kleiner) Sermon von dem Wucher." (1519). In WA 6, 3-8.

Luther, Martin. "Vorlesungen über 1. Mose von 1535-45." (1535-1545). In WA 42, 356, 22.

Mäkinen, Virpi, Jonathan William Robinson, Pamela Slotte e.a., eds. *Rights at the Margins: Historical, Legal and Philosophical Perspectives*. Leiden/Boston: Brill, 2020 (*Brill's Studies in Intellectual History* 316).

Marck, Frederik A. van der. *Lectiones Academicæ*. Groningae: Hajo Spandaw, 1771-1776.

Maris, C.W., en F.C.L.M. Jakobs, *Rechtsvindig en de grondslagen van het recht*. Van Gorcum, 2011.

Melanchton, Philip. *Opera Quae Supersunt Omnia*, ed. Heinrich Ernst Bindseil. Brunsvigae: apud C.A. Schwetschke et filium, 1855 (*Corpus Reformatorum* XXII).

Melanchton, Philip. *Opera Quae Supersunt Omnia*, ed. Heinrich Ernst Bindseil. Brunsvigae: apud C.A. Schwetschke et filium, 1854 (*Corpus Reformatorum* XXI).

Müller, Christine-Ruth. *Bekentnis und Bekennen: Dietrich Bonhoeffer in Bethel (1933). Ein lutherischer Versuch*. München: Kaiser, 1989.

Novum Testamentum Graece (NA28). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012, geraadpleegd 12 november 2021, <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graeca-na-28/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/50/190001/199999/ch/7946f9f7f5fcd8de294600d3307c3b8/>.

Oldendorp, Johannes. *Wat byllich ist und recht: Die deutsche Erstlingschrift des sogenannten Naturrechts*, Frankfurt/Main, Sauer & Auvermann, 1969, reprint of the ed. published in Rostock in 1529, introduction A. Freybe.

Oord, Thomas Jay. *The Nature of Love: A Theology*, St. Louis MO: Chalice Press, 2010.

Pannenberg, Wolfhart. "Zur Theologie ins Recht." In *Ethik und Ekklesiologie: Gesammelte Aufsätze*, ed. Wolfhart Pannenberg, 11-40. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1977.

Pel, Pieter T. "Artikel 31 DKO in rechtstheologisch perspectief: Hernieuwde kennis-making met een kerkelijke kernbepaling." In *Vast en vluchtig: Kerkrecht in de traditie van Emden 1571*, ed. Klaas-Willem de Jong en Leon van den Broeke, 237-272. Kampen:

Summum Academic Publications, 2021 (*Deddens Kerkrecht Serie 5*, ed. Leon van den Broeke).

Pessers, D.W.J.M. *Liefde, solidariteit en recht: Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel*. PhD diss. Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1999.

Peters, A.A.G. "Recht als kritische discussie." In *Recht als kritische discussie: Een selectie uit het werk van A.A.G. Peters*, eds. M.J. Gunning, C. Kelk en C.J.M. Schuyt, 209-238. Arnhem: Gouda Quint, 1993.

Pfaff, Michael. "Selbstliebe kommt vor Nächstenliebe," *Reformiert* 10 (oktober 2021): 8.

Plöchl, Willibald M. *Geschichte des Kirchenrechts*. 2^e ed. Wien/München: Herold, 1960.

Polak, J.M. *Theorie en praktijk door rechtsvinding*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1953.

Přibáň, Jiří. *Constitutional Imaginaries: A Theory of European Societal Constitutionalism*. London/New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2021.

Rau, Gerhard, Hans-Richard Reuter en Klaus Schlaich, eds. *Das Recht der Kirche*. 3 dln. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1994-1997 (*Forschungen und*

Berichte der Evangelischen Sudiengemeinschaft 49-51, im Auftrag des Wissenschaftlichen Kuratoriums, ed. Heinz Wismann).

Rengers Hora Siccama, Duco Gerrold. *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, gereformeerde en neutrale recht: Historisch-juridische verhandeling voornamelijk uit Utrechtse gegevens samengesteld*. PhD diss. Utrecht. Utrecht: s.n., 1905.

"Research Programme 2018-2023," geraadpleegd 13 oktober 2021, <https://churchandmission.nl/programme/>.

Reuter, Hans-Richard. "Der Rechtsbegriff des Kirchenrechts in systematisch-theologischer Sicht." In *Das Recht der Kirche: Band I Zur Theorie des Kirchenrechts*, eds. Gerhard Rau, Hans-Richard Reuter en Klaus Schlaich, 236-286. Gütersloh: Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus (*Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft. Im Auftrag des Wissenschaftlichen Kuratoriums 49*, ed. Heinz Wismann).

Ricœur, Paul. "Love and Justice." In *Paul Ricoeur: The Hermeneutics of Action*, ed. Richard Kearney, 23-39. London: Sage, 1996.

Ridderbos, Herman. *De komst van het koninkrijk: Jezus' prediking volgens de synoptische evangeliën*. 3^e dr. Kampen: Kok, 1985.

Robbers, Gerhard. "Grundsatzfragen der heutigen Rechtstheologie." *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 37 (1992/3): 230.

Schaeffer, Hans. "Wat is er met de kerkelijke tucht gebeurd? Een onderzoek naar de praktijk van de kerkelijke tucht in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)." In *Vast en vluchtig: Kerkrecht in de traditie van Emden 1571*, eds. Klaas-Willem de Jong en Leon van den Broeke, 115-148. Kampen: Summum Academic Publications, 2021 (*Deddens Kerkrecht Serie 5*, ed. Leon van den Broeke).

Schilder, Klaas. "Kerkverband en kerkverbond." In K. Schilder. *Verzamelde werken 1944-1945*, bezorgd door G. Harinck en W.G. de Vries, 17-35. Barneveld: De Vuurbaak, 2001.

Schilder, Klaas. "Persschouw." *De Reformatie* 19, no. 6 (11 november 1938): 47-48.

Smith, C.E. *Regels van rechtsvinding*. 2^e dr. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2007.

Sohm, Rudolph. *Kirchenrecht I: Die historische Grundlagen*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1892.

“Statuten van de Unie van Baptistengemeenten,” geraadpleegd 22 mei 2021, https://baptisten.nl/images/over-ons/documenten/statuten_unie.pdf.

Steinmüller, Wilhelm. *Evangelische Rechtstheologie: Zweireichelehre. Christokratie. Gnadenrecht*. Dl. 1. Köln/Graz: Böhlau Verlag, 1968.

Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament, eds. Lothar Coenen, Erich Beyreuther en Hans Bietenhard. 2e dr. Wuppertal: Theologischer Verlag Rolf Brockhaus, 1970.

Turner, David L. *Matthew*. Grand Rapids MI: Baker Academic: 2008 (*Baker Exegetical Commentary on the New Testament*).

“Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens,” geraadpleegd 5 oktober 2021, <https://mensenrechten.nl/nl/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens>.

Veenhof, Jan. *Geist und Liebe: Die systematischen Voraussetzungen der Ethik Hendrik van Oyens*. Amsterdam: Rodopi, 1978.

Vermeersch, Griet. “Miserabele personen’ en hun toegang tot het stadsbestuur.” *Low Countries Journal of Social and Economic History* 12, no. 4 (2015): 1-27.

Voermans, Wim. *Het verhaal van de grondwet: Zoeken naar wij*. 4^e dr. Amsterdam: Prometheus, 2020.

WA: Luther, Martin. *Werk: Kritische Gesamtausgabe*. Weimar: Hermann Böhlau, 1883vv.

“Welcome,” geraadpleegd 8 oktober 2021, <https://churhandmission.nl/>.

Welker, Michael. “Recht in den biblischen Überlieferungen in systematisch-theologischer Sicht.” In *Das Recht der Kirche: Band I Zur Theorie des Kirchenrechts*, eds. Gerhard Rau, Hans-Richard Reuter en Klaus Schlaich. Dl. 1, 390-414 (Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1994-1997) (*Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft* 49, im Auftrag des Wissenschaftlichen Kuratoriums, ed. Heinz Wismann).

Wiarda, G.J. *Drie typen van rechtsvinding*. 4e druk, ed. T. Koopmans, 87-91. Deventer: Tjeenk Willink, 1999.

Winroth, Anders. *The making of Gratian’s Decretum*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Witte Jr., John. *The Reformation of Rights Law: Religion and Human Rights in Early Modern Calvinism*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2007.

Wolf, Erik. *Rechtsphilosophische Studien*, ed. Alexander Hollerbach. Frankfurt am Main: Klostermann, 1972 (*Ausgewählte Schriften* 1).

Wolf, Erik. *Rechtstheologische Studien*, ed. Alexander Hollerbach. Frankfurt am Main: Klostermann, 1972 (*Ausgewählte Schriften* 2).

Wolf, Erik. *Gottesrecht und Nächstenrecht: Rechtstheologische Exegese des Gleichnisses von den Arbeitern im Weinberg (Mt. 20:1-6)*, s.l.: s.n., [1964]. Sonderdruck aus: *Gott in Welt, Festgabe für Karl Kahner zum 60. Geburtstag am 5. März 1964*, eds. Johannes Baptist Metz et. al. Dl. 2, 640-662, Freiburg/Basel/Wien: Herder, 1964.

Wolf, Erik. *Ordnung der Liebe: Gottesgebot und Nächstenrecht im Heidelberger Katechismus [Vortrag zur 400-Jahr-Feier des Heidelberger-Katechismus]*. Frankfurt/Main: Klostermann, 1963.

Wolf, Erik. *Ordnung der Kirche: Lehr- und Handbuch des Kirchenrechts auf ökumenischer Basis*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1961.

Wolf, Erik. *Recht des Nächsten: Ein rechtstheologischer Entwurf*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1958 (*Philosophische Abhandlungen* XV).

Wolf, Erik. *Rechtsgedanke und biblische Weisung: Drei Vorträge*. Tübingen: Furche-Verlag, [1947] (*Forschungen der Evangelischen Akademie* 5).

Wolf, Erik. *Die Entwicklung des Rechtsbegriffs im reinen Naturrecht*. PhD. diss. Jena. [Jena: s.n.], 1924.

Wolf, Ernst. “Sinn und Grenze der Anwendung der Zwei-Reiche-Lehre auf das Kirchenrecht.” In *Staatsverfassung und Kirchenordnung: Festgabe für Rudolf Smend zum 80. Geburtstag am 15. Januar 1962*, eds. K. Hesse, S. Reicke, en U. Scheuner, 443-461. Tübingen: Mohr, 1962.

Wolf, Ernst. “Der christliche Glaube und das Recht: Zu J. Heckel, Lex charitatis.” *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 4 (1955): 225-253.

Wolterstorff, Nicholas. *Hearing the Call: Liturgy, Justice, Church, and World*, eds. Mark R. Gornik en Gregory Thompson. Grand Rapids MI/Cambridge UK: Wm. B. Eerdmans, 2011.

Wolterstorff, Nicholas. *Justice in Love*. Grand Rapids MI/Cambridge UK: Wm. B. Eerdmans/, 2011.

Wolterstorff, Nicholas. *Justice: Rights and Wrongs*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

Wolterstorff, Nicholas. *Until Justice and Peace Embrace: The Kuyper Lectures for 1981 delivered at the Free University of Amsterdam*. Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans Pub. Co., 1983.

Wolterstorff, Nicholas. *Until Justice and Peace Embrace*. Grand Rapids: Eerdmans. 1983. 2nd ed. 1994.

Verantwoording van afbeeldingen

1. Afbeelding van Falco, geraadpleegd 30 oktober 2021, <https://pixabay.com/nl/photos/barmhartige-samaritaan-samaritaan-1037334/>.
2. “Erik Wolf (1902–1977),” geraadpleegd 12 november 2021, <https://www.klostermann.de/Ueber-Uns-1/Verlagsgeschichte/Recht/Erik-Wolf>.
3. Front cover Wolfs *Das Recht des Nächsten*, foto door Leon van den Broeke
4. “Rotterdam, Erasmus MC. Kunstwerk ‘Barmhartige Samaritaan’ van Han Wezelaar. Rotterdam/The Netherlands,” geraadpleegd 15 november 2021, https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Rotterdam_kunstwerk_barmhartige_samaritaan.jpg.

Curriculum Vitae

Na de ‘School met den Bijbel’/‘De Welle’ (1972-1978) in Kruijningen ging Leon van den Broeke naar de MAVO (1978-1982) in Yerseke en de HAVO (1982-1984) in Goes. Hij studeerde af aan de HEAO Economische-Juridische Richting (EJ, 1984-1987) in Vlissingen en aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam (1987-1993). Hij werd predikant in de Gereformeerde Kerk van Bakkeveen (1993-1999), de Protestantse Gemeente te Biggekerke/Meliskerke en rechtsvoorgangers (1999-2009) en de Protestantse Gemeente te Sint Pancras en rechtsvoorgangers (2009-2014).

In 2016 benoemde de Theologische Universiteit Kampen hem als universitair docent Kerkrecht (0,2fte), in 2018 gevolgd door de benoeming als universitair hoofddocent (0,4fte). Ook werd hij directeur van het Deddens Kerkrecht Centrum aan deze universiteit. Sinds 1 februari 2021 is hij buitengewoon hoogleraar Rechtstheologie en Kerkrecht in de context van religie en samenleving (0,4fte). Hij geeft leiding aan het TU Team voor Bedrijf en Samenleving.

In 2001 nam hij het initiatief tot de oprichting van het Centrum voor Religie en Recht, een samenwerkingsverband van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. In mei 2005 promoveerde hij aan die universiteit op zijn dissertatie *Een geschiedenis van de*

classis: Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1571-2004). In 2007 was hij *visiting fellow* aan het New Brunswick Theological Seminary, New Brunswick NJ, USA en in 2009 *visiting fellow* aan het Van Raalte Institute, Hope College, Holland MI, USA. Hij is co-hoofdredacteur van het *NTKR: Tijdschrift voor Recht en Religie*.

Sinds november 2007 werkt hij (tevens) als universitair docent, sinds 2018 als universitair hoofddocent Religie, Recht en Samenleving/Kerkrecht aan de Vrije Universiteit Amsterdam (0,6fte). Hij was daar onder meer opleidingsdirecteur Bacheloropleidingen en projectleider reorganisatie Bacheloropleidingen. Inmiddels is hij liaison seminaries, ambtsopleidingen en faculteitsbestuur/coördinator levensbeschouwelijk onderwijs seminaries en ambtsopleidingen. Daarnaast is hij leider van de nieuwe onderzoeksgroep *Religion for Sustainable Societies* (R4SS). In het academisch jaar 2021-2022 volgt hij de Leergang Onderwijskundig Leiderschap (LOL), de opvolger van de SKO-cursus (Senior Kwalificatie Onderwijs).

Onder begeleiding van prof. mr. F.O. Oldenhuis (religie en recht/letselschaderecht) en prof. mr. L.C.A. Verstappen (notarieel recht) werkt hij aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen aan een tweede, ditmaal juridische, dissertatie over de Wet op de lijkbezorging en godsdienstvrijheid.

Bezoek- en postadres

Broederweg 15
8261 GS Kampen

Tel. 038 4471710

E-mail secretariaat@tukampen.nl

